ما
سہیلی

زم زم

ميڊيڪل ۽ جنرل اسٽور

محمدي بلڊنگ

شهاب سئنيما حيدرآباد جي ويجهو.

معياري ادب پيش ڪندڙ

ماهوار

سُهڻي

جنوري ١٩٧٥ع

شيخ ميمون ڪالاڄ لائبريري
ڪتاب نمبر 1925

سال: ٦ نمبر: ١

ايڊيٽر

طارق اشرف

بانهن ٻيلي

ارشاد حسين قاضي

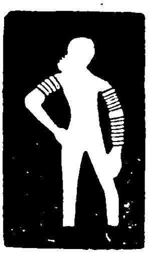

قيمت : ٣-٠٠ سال لاءِ: ٣٠-٠٠

SOHNI PUBLISHERS
WEST KUTCHA
HYDERABAD, SIND.

سهڻي پبلشرز
الهندو ڪڇو،
حيدرآباد، سنڌ.

ترتيب

پنهنجي طرفان....	طارق اشرف	٣

ڪهاڻيون

رت، برفن اندران وهندڙ	موهن ڪلپنا	٩
پنهنجو پنهنجو غرض	ظفر حسن	٣٣
ٽنڊ ۽ جڙٺ	ڪرشن ڪتوائي	٤٩
عظيم مفاد خاطر	خليل قاضي	٥٤
ود حامد جو وڻ	تائب صالح	٥٩
بند ڪوٺن جا ڏينهن رات (جيل جي ڊائري)	طارق اشرف	٧٥

شعر

وائي، بيت	ابراهيم منشي	٨٢

اهداف حسيلي ۽ جو پاڳو

نوان شاعر

فريد يوسفاڻي، ج-ع- منگهاڻي، منصور آزاد، نياز الهورايو، روشن شيخ، شبير شاهه نثار شيخ، نور گهلو.

پرک

پيار ۽ پڇتاءُ	زيب پٽي	٩٢
وايون وڻجارن جون....	وليرام ولڀ	

تنقيد ۽ رايا

پڙهندڙن جا خط	پڙهندڙن وٽان	٩٩

سياسي انٽرويو

پيار علي الانا (سيٽي حق ۽ واسطا قائم)	طارق اشرف	

طارق اشرف، سيد سليم شاهه جي پاران، سهڻي پرنٽرس، الهندي ڪڇي، حيدرآباد سنڌ، مان ڇپرايو.

پنهنجي طرفان....

سنڌو ديش ۽ ولي خان

▲ نعپ جي صدر ولي خان تازو چيو آهي ته: پارت ۾ سنڌو ديش جا حامي تربيت وٺي رهيا آهن. انهيءَ کان اڳ ولي خان اِهو به چيو هو ته: پارت ۾ سنڌو ديشي فوجي تربيت وٺي رهيا آهن. اسان کي سمجهه ۾ نٿو اچي ته اهڙين غلط ڳالهين ڪرڻ سان ولي خان جو مقصد ڇا آهي. شايد انهيءَ جو ڪارڻ اهو به ٿي سگهي ٿو ته وزير اعظم ڀٽي چيو آهي ته: اسان سنڌو ديش جي تحريڪ کي چيپاٽي ڇڏيو آهي، تنهن جي ضد ۾ ولي خان وري چئي رهيو آهي ته: سنڌ ۾ سنڌو ديش جي تحريڪ هلي رهي آهي، ۽ پارت انهن جي مدد ڪري رهيو آهي. جيڪو الزام سنڌس مٿان آهي، اهو الزام لاهڻ تي، قربانيءَ جو ٻڪرو سنڌين کي ٿو بڻائي.

▲ موجوده حڪومت جي سنڌو ديش لاءِ پبلسٽي ڪرڻ جي ڳالهه ته سمجهه ۾ اچي ٿي، اهڙيءَ طرح پنجابين تي سنڌو ديش جو خوف ويهاري کين ائڪسپلائيٽ ڪري سگهبو ته: خبردار، اسان مان هٿ ڪڍيو ته بنگلا ديش وانگر سنڌو ديش به الڳ ٿي ويندو. پر ولي خان جو مقصد ڪهڙو آهي، اِهو سمجهه ۾ نه آيو. جنهن حالت ۾ سنڌس پارٽيءَ جي، سنڌ جي صدر جناب عزيزالله شيخ، سهڻيءَ کي انٽرويو ڏيندي چيو هو ته: سنڌ ۾ سنڌو ديش لاءِ ڪابه تحريڪ نه پئي هلي. سنڌو ديش جو نعرو فقط صوبائي خود مختياري لاءِ لڳايو ويو آهي.

خود سنڌ جي اڳوڻي وزير جناب ممتاز ڀٽي صاحب به چيو آهي ته سنڌ ۾ ڪابه سنڌو ديش جي تحريڪ نه پئي هلي. سهڻيءَ کي انٽرويو ڏيندي سنڌ جي وزير بجاراڻي به انهيءَ ڳالهه کان انڪار ڪيو ته سنڌ کي الڳ ڪرڻ لاءِ، ڪابه سنڌو ديش جي تحريڪ نه پئي هلي. تازو سنڌ جي تعليمي وزير جناب پيار علي الانا به انهيءَ ڳالهه جي

ترديد ڪئي آهي تہ: سنڌ ۾ سنڌو ديش جي تحريڪ نہ پئي هلي.
▲ پوءِ ڪهڙو سبب آهي تہ وزير اعظم ڀٽو جدا ڌمڪيون ڏي، ولي خان جدا بيان ڏي. جنهن حالت ۾ سنڌ ۾، سنڌو ديش جي ڪابہ تحريڪ نہ هلي رهي آهي تہ پوءِ آخر سنڌين کي بليڪ ميل ڇو پيو ڪجي؟ جيڪڏهن اوهانکي پنجابين کي خوش ڪرڻو آهي، کين پنهنجي ڇنبي ۾ رکڻو آهي تہ ڀيا هٿڪنڊا هٿ ڪريو. پنهنجي ڪرسي بچائڻي آهي، تہ ڪي چڱا ڪم ڪريو، پنهنجون مصيبتون اسان سنڌين تي ڇو ٿا مڙهيو. سنڌي فقط پنهنجو جائز حق گهرن ٿا، اسانکي فقط پنهنجا سيئي جائز حق ڏيو.

ٽي-وي ۽ سهڻي

▲ گذريل سهڻيءَ ۾، ڪراچي ٽي-وي تي سنڌي پروگرامن ۾ سنڌين سان ٿيندڙ زيادتين متعلق مون لکيو هو، ۽ تنقيد ڪئي هئي. مونکي خوشي ٿي آهي تہ انهيءَ جو ڪجهہ نہ ڪجهہ اثر ٿيو آهي. ٽي-وي جي ناخدائن کي ڪيتري ڇڙ لڳي، انهيءَ جو تہ پتو نہ پيو اٿم، پر ويچارو سين-ميم-لاهوتي ڦٿڪي پيو آهي، پر پنهنجو نالو نہ ڏئي 'پارڪو، جو نقاب اوڍيو اٿس. مون سچ لکيو آهي، سچ لکندس. مون وٽ هر ثبوت موجود آهي. ٽي-وي جا پروگرام فقط مان نٿي اڪيلو نہ ڏسندو آهيان. ٽي-وي جا ڏسندڙ هزارين آهن، اهي پاڻ سمجهي سگهن ٿا تہ ڇا غلط ۽ ڇا صحيح آهي. سين-ميم-لاهوتي عرف پارڪو لکيو آهي تہ: سهڻيءَ جو ڪردار سنڌي ادب ۾ نهايت گندو رهيو آهي. ڪيس فقط اهو عرض ڪرڻو اٿم، سهڻيءَ جو ڪردار ڪهڙو رهيو آهي، انهيءَ جو فيصلو سهڻيءَ جا پڙهندڙ ڪندا، يا ايندڙ وقت ڪندو. ڪنهن بہ ضمير فروش کي فيصلي ڪرڻ جو حق ڪونهي.

ايسو ۽ ماڻي ياڳي

نومبر جي سهڻيءَ ۾ اسان ايسو فرٽلائيزر ڏهرڪيءَ لاءِ لکيو هو تہ

اتي جي اسڪول ۾ سنڌي شاگردن کي سنڌي ٽتي پاڙهجي، اسان کي خوشي ٿي آهي ته اسانجي لکڻ ڪانپوءِ اتي سنڌي ٻارن کي سنڌي پڙهائڻ شروع ڪيو اٿن. اسانکي اميد آهي ته سنڌين سان جيڪي ٻيون زيادتيون ٿي رهيون آهن، اهي به ختم ٿينديون.

▲ ڊسمبر جي سهڻيءَ ۾ اسان سنڌ جي عظيم فنڪاره مائي ڀاڳي لاءِ لکيو هو ته کيس وظيفو ڏنو وڃي، اسانکي خوشي آهي ته سنڌ سرڪار کيس ٽي سو رپيا وظيفو ڏيڻ شروع ڪيو آهي. اسين سنڌ سرڪار کي اها به درخواست ڪريون ٿا ته مائي ڀاڳيءَ جو مڪمل علاج، سنڌ سرڪار پنهنجي خرچ سان ڪرائي، ٻين سنڌي فنڪارن کي پڻ ماه در ماه جوڳي مدد ڏي.

ابراهيم منشي

▲ ابراهيم منشي ڏهه مهينا جيل ۾ رهي، ضمانت تي آزاد ٿيو، پر مهيني ڪانپوءِ سندس ضمانت رد ڪري ٻيهر گرفتار ڪيو ويو آهي، ۽ مهيني کن ۾ سندس ڌيءَ جي شادي ٿيڻ واري آهي. اسين انهيءَ جي مذمت ڪريون ٿا، ۽ سنڌ سرڪار کي درخواست ٿا ڪريون ته ابراهيم منشيءَ کي يڪدم آزاد ڪيو وڃي. جنهن حالت ۾ انهن غنڊن، جن ٻوليءَ واري هنگامي ۾ فساد ڪيا، بنگلا ديش نامنظور تحريڪ ۾ باهيون ڏنيون ۽ پي - پي - پي جي آفيس کي تباهه ڪيائون، قادياني تحريڪ ۾ وڏو گوڙ گهمسان ڪيائون، انهن سڀني کي آزاد ڪيو ويو ته ڇا ابراهيم منشي انهن سڀني کان خطرناڪ آهي؟

هيءَ پرچو

▲ هميشه وانگر هن پرچي کي به 'خاص نمبر' هئڻ گهرجي ها، ڇوته جنوريءَ سان سهڻيءَ جو نئون سال ٿو شروع ٿئي، پر ٻئي جي سرڪاري ڪوتا بند ٿيڻ، ۽ اشتهار نه ملڻ سبب اسين خاص نمبر نه ڪڍي سگهيا آهيون، جنهن لاءِ معذرت ٿا گهرون، جڏهن به حالتون سڌريون، اسين اها کوٽ پوري ڪنداسين.

▲ ڀارت سان ٽپال جو رستو کلڻ ڪري هتي جا ٽنل ادبي ناتا وري جڙي ويا آهن. گذريل ٻن پرچن ۾ انهن جا خط، ۽ هن دفعي خطن سان گڏ، سندن ڪهاڻيون به ڇپيون اٿئون. شل اهي ناتا مضبوط کان مضبوط ٿين.

▲ ڪجهه پرچن کان، نون شاعرن جو الڳ ڀاڱو ڪيو اٿئون، ۽ انهيءَ جو ٻار اِمداد حسيني سنڀاليو آهي، انهي حصي لاءِ جيڪي به شعر موڪلين، اهي اها ڳالهه ذهن ۾ رکن ته، امداد ضرورت مطابق انهن شعرن ۾ ڦيرگهير ڪري سگهي ٿو.

جيئي سنڌ — جيئي سنڌي ٻولي

— طارق اشرف

رت، برف اندران وهندڙ

پنهنجو پنهنجو غرض

ٽٽڻ ۽ جڙڻ

عظيم مفاد خاطر

ون حامد جو وڻ (عربي ڪهاڻي)

بند ڪوٺن جا ڏينهن رات (جيل جي ڊائري)

ڪهاڻيون

موهن ڪلپنا

ظفر حسن

ڪرشن کٽواڻي

خليل قاضي

ثاقب صالح

طارق اشرف

سنڌيءَ جي عظيم ڪهاڻيڪار

موهن ڪلپنا

جو شاهڪار ناول

جلاوطني

سهڻيءَ جي اينڊڙ پرچي ۾ شايع ٿي رهيو آهي.

موهن ڪلپنا

رت، برف ۽ اندران وهندڙ

اها اُن عورت جي ڪيڏي نه بدنصيبي آهي، جنهنجي زندگيءَ جي ڪتاب جو هيرو هنجو مڙس نه پر ڪو ٻيو هجي. پوءِ ڪٿي رهندو هن عورت جو مذهب؟ ـ ڪيڏانهن ويندي هن ديس جي تهذيب ـ ريتون رواج ۽ سماج جا بندن؟ غلط سان ناتو جوڙڻ لاءِ من نٿو مڃي ۽ صحيح جو هٿ پڪڙي هلڻ لاءِ مون ۾ ساهس نه آهي.

جا هوا هماليه جي برفاني چوٽين تان، برسات جي هلڪي ٽپ ٽپ سان گڏ، دور مندرن ۾ وڄندڙ گهنڊن جا مڌم آلاپ کڻي منهنجي جسم کي ڇهي ٿي، اها منهنجي آتما جي ديپ کي روشن ڪري ٿي. ۽ منهنجو موهه جسم مان نڪري انهن برفاني چوٽين ۾ اٽڪي ٿو پوي، جنکي مون فقط پنهنجي تصورات ۾ ڏٺو آهي. پر اُهو ڪير آهي، جنهن مونکي پهاڙن تان هيٺ ڦٽو ڪيو آهي ۽ اُها برف، جا اُنهن پهاڙن جي چوٽين، لاهين ۽ ماٿرين ۾ پکڙي پئي آهي، اُن اندران رت جو هڪ ڀرپور سيلاب وهڻ ٿو لڳي. گنگا ۾ پاڻي نه آهي، لهو، فقط لهو آهي. اُهو انهن چوٽين، لاهين ۽ ماٿرين مان اُجاگر ٿي، سڄي آڪاش ۾ پکڙڻ لڳو آهي ۽ سڄي شفق رت ۾ رڱجي ويئي آهي.

هن اسپتال ۾، جتي مان اڪيلي ۽ خاموش ويٺي آهيان، اُتي منهنجو من وري به اُنهن بلنديِن ڏانهن اُڏامڻ ٿو لڳي، جتي درد آهي، ڪليش آهي.

سرجن ذرا غصي مان پڇيو هو، ”ڇا تنهنجو مڙس جهنگلي آهي“؟

۽ جڏهن مون نرڙ ۾ گهنج وجهي ڪنڌ هيٺ ڪيو، تڏهن هن منهنجي مڙس ڏانهن منهنجي خيالات جو اندازو لڳائي ٿو رو

تيز ٿي چيو، ”هڪ بيوقوف ۽ چسو مڙس به پنهنجي پيٽ سان زال تي هٿ نه کڻندو. پر هن تو کي ماريو آهي. هن تو کي لت هنئي آهي ۽ تنهنجو ٻار ڪري پيو آهي. هن ٻه گناهه ڪيا آهن: هڪ زال کي مارڻ ۽ ٻيو پنهنجي معصوم ٻار جو خون!“

سو چيم: ڊاڪٽر صاحب سچ ته ڳالهائين ٿو، پر ائين ڪندي هو پنهنجو پيشو بدلائي ڊاڪٽر بدران وڪيل بڻجي ٿو وڃي. شايد هو منهنجي حالت ڏسي دکي ٿيو آهي. هڪ شريف، سيبي ۽ فضيلت واري ڇوڪري ۽ اُنجي اهڙي حالت؟ يا شايد هن تي منهنجي سونهن، ٻيهڪ ۽ شخصيت جو به اثر ٿيو هجي.

اِتي هڪ ٻيو به سوال اُٿيو: جيڪڏهن مان ڊاڪٽر کي چوان، ته ڊاڪٽر صاحب اوهان منهنجو علاج ڪريو ۽ جو شخص منهنجو مڙس آهي، اُنجي بيعزتي نه ڪريو ته اُن مان هو منهنجي پتي- ڀڳتيءَ جو اندازو ته لڳائي ويندو، پر ائين به سمجهندو ته هندستاني عورت نئين دور ۾ به مرد جي زبردستي ڇڏي نه سگهي، جڏهن ڪ يورپ ۽ آمريڪا ۾ زالن لاءِ مڙس بدلائڻ اهڙي آسان ڳالهه آهي، ڄڻڪ ڪنهن ڏندو، ڄڳهه، پوشاڪ يا ميڪ اپ بدلايو آهي.

”هو هوٽل ۾ وڃي رهيو آهي.“ ڊاڪٽر وڏيڪ چيو، ”پر هن تنهنجي سار لڌي آهي؟ — هو ڪڏهن توسان مليو آهي؟“

”چونتا هو بيمار آهي ۽ انڪري هوٽل مان ٻاهر نٿو نڪري.“

”اهو بهانو آهي.“ ڊاڪٽر چيو، ”مون پنهنجي ڊاڪٽري زندگيءَ ۾ ڏٺو آهي ۽ مان تو کي Hurt ڪرڻ (چوٽ هڻڻ) نٿو چاهيان ته اڪثر سهڻيون ۽ سٺيون ڇوڪريون انهن مردن جي هٿن ۾ اينديون آهن جي ظالم ۽ بيوقوف هوندا آهن. پر پيار واري عرصي ۾ هو حد نهٺا ۽ شيرين زبان ٿيندا آهن. ڪيئن به، مان تنهنجي خانگي زندگيءَ ۾ دخل ڏيڻ نٿو چاهيان، پر هڪ ڊاڪٽر جي حيثيت ۾، زندگيءَ ۾ جا گندگي موجود آهي، جو مرض آهي، اسانکي اُنجو علاج به سوچڻو پوندو آهي. ڪنهن حد تائين خانگي

ڳالهين ۾ چاهه وٺڻ جو اهو سبب آهي، جو ڪڏهن اُنهن ڳالهين مان مريض جي صحيح حالت جو پتو پوي ٿو، ۽ اُنڪري صحيح علاج ڪرڻ يا اُن ڏس ۾ صلاح ڏيڻ ۾ سهوليت ٿئي ٿي."

ڪوپريج هاسپيٽل جي فرسٽ فلور تي سرجن ڊاڪٽر جي ڪنسلٽنگ روم ٻاهران مان ويٺي آهيان. منهنجو خيال ريگل، گيٽ وي آف انڊيا ۽ تاج ٻاهران ڦرندو اسٽرئنڊ هوٽل ڏانهن وڃي ٿو، جتي نرينڊر بيمار پيو آهي. بيمار پوڻ هنجي عادت آهي. بيمار نه هوندو تڏهن به تي تي ڏينهن آفيس نه ويندو، بستري تي پيو رهندو ۽ پنهنجي من جي اسپتال ۾ خيالايات جي وڍ ڪٽ ڪندو. هينئر به اُن ريت هو بيمار هوندو ۽ سوچيندو هوندو. آها سوچ، جنهنجي ڦهلاءَ ۾ زيادتيون هونديون، پڇتاءُ ۽ معافيون هونديون.

مان به سوچيانتي: چا مان هنڪي ڇڏي سگهانتي؟ سوين شامون ۽ سوين صبح اسين ٻئي هڪ چوڪٽ ۾، هڪ دائري ۽ هڪ ٻنڌن ۾، مختلف خواب ۽ اختلاف ڪٺي، گڏ رهيا آهيون. هن منهنجي جسم جا تر ڳڻيا آهن ۽ مون پنهنجي گلي ۾هنجي خوشبوئن جون مالهائون پاتيون آهن، پوءِ به اسين ٻئي هڪ نه ٿيا آهيون، پوءِ به هو منهنجو وشواس پائي نه سگهيو آهي، پوءِ به منهنجي سامهون ايندڙ هر شخص هن لاءِ غلط ۽ خراب آهي. هن لاءِ مسڪراهٽ، آدرپت واسنا جو نياپو آهي، جو مون سان مشڪندو، اُهو هنجي شڪ جو شڪار ٿيندو. هو مونکي چئن ديوارين ۾بند رکڻ ٿو چاهي، چاڪاڻ جو هنجي راءِ موجب انهن چئو ديوارين جي ٻاهر خواهش، سيتا جا سندر ڪپڙا پهري ڳراوت جا منصوبا سٽي ٿي. ٿيئيٽر ۾ ڪنڊ واري سيٽ وٺڻ گهرجي، پاسي واري لنگهندڙ ماڻهوءَ کان پنهنجي ساڙهيءَ جو آنچل بچائڻ گهرجي، گهر ۾ آيل مهمان کي منهن ڏجي، پر ڪڏهن به مرڪي نه ڳالهائجي، جيئن هو پنهنجي عزت سان گڏو گڏ اُن گهر ۾ پاڻکي غير ضروري به سمجهي. اُن ريت هن پنهنجي پيار جي مڪان جون سڀ دريون بند ڪري ڇڏيون آهن ۽ انڪري ٻاهرين سماج ۽ کلي جيوت جي ٿڌي روشني ۽

هوا لاءِ منهنجو من تڙپڻ لڳو آهي .

نردئي! هن مونکي ماريو، مونکي پيٽ تي لت هنئين ۽ وري
ڪڏهن اِهو ڇاڻڻ جي ڪوشش به نه ڪئي ته هنجي اُن زيادتيءَ
سبب مون پنهنجي رت ۽ ماس جي ، پنهنجي سپنن ۽ ساهه جي
ڪيڏي قرباني ڏني آهي! پنهنجي اُن ٻار ڪي، جنهن جي پيرن جا
رنگبرنگي جوراب، ڪليل ننڍيون قميصون، ٽڪنڊيون نڪرون،
رليون ۽ ڳاڙهي ڪنار سان آڇي قنڊڻ وارو ٽوپ ۽ ٻيا ڪپڙا
گادريج جي ڪپ بورڊ ۾ پنهنجي پاڻڻ واري جي نه اچڻ جي
رودن سبب ساڻا ٿيا پيا آهن، ـ رت ۽ ماس جي ٽڪر ۾ ڪرندو
ڏسي منهنجو من اهڙو باغي ٿيو آهي، جو مان پنهنجي مڙس جو
اهو گناهه ڪڏهن به معاف ڪري نٿي سگهان ۽ پنهنجي ممتا پٽي
جي پورتنا ۾ آيل رڪاوٽ ۽ ٿيل حملي ڪي ڏسي مان اُن شخص
ڪان ايتري نفرت ڪرڻ لڳي آهيان، جو سامهون ايندي مان
شايد هنکي ڳتر ڪان جهليان، هنکي ڇاتيءَ ۾ چڪ پايان، هنجا
ڪپڙا ڦاڙيان، هنکي ڌڪو ڏيان ۽ شايد هو سامهون اچي ته هن
ڏانهن نهاريان به نه ۽ اُن طرح اجنبي بڻجي هنجي وجود ڪي ڌوڏي
ڇڏيان .

مان هن ڪان الڳ رهي سگهان ٿي، پر مان پنهنجي جسم جي
ڏنل واقفيت ڪي ٻئي هنڌ دهرائڻ جي ضرورت نٿي سمجهان، جيتوڻيڪ
جسم تي پاتل ڪنهنجي آڏڪارسان ڪنهنجي مستقبل جي ڪنهن خاص
راهه تي هلڻ جو بندن مان قبول نٿي ڪريان ـ ته مان نئين زندگي
شروع ڪرڻ جي ايتري حقدار آهيان، جيتري الڳ رهڻ جي،
جيتوڻيڪ مڙس ڪان الڳ رهڻ به هڪ زندگي آهي ۽ اُن ۾ نواڻ
۽ سنتوش آهي، ۽ ٻيهر ساڳين مصيبتن ۾ آڙجي وڃڻ جو انديشو
ڪونهي، ڌمڪيون ناهن.

جيڪڏهن مان نريندر ڪي ڇڏي ڏيان ۽ پنهنجي زندگي مهيش،
هريش يا ٻئي ڪنهن سان گذاريان ته اهو گناهه آهي، پر اهو گناهه
مون سان لاڳو نه آهي، ڇاڪاڻ جو اُن جي ٿيڻ جو ڪارڻ نريندر
آهي، پر اُن لاءِ مان هن وقت ڪو به فيصلو ڪرڻ نٿي

چاهيان. ڇو جو، جو نه رهيو آهي، ان جي وڇوڙي جو درد، هڪ عرصي تائين منهنجو ماتم چاهي ٿو. ۽ اُن عرصي ۾ مون لاءِ آن ڪان سواءِ پنهنجي نئين يا الڳ زندگيءَ جو سوچڻ من جي مذهب ۽ سماجي رسم ۽ رواج موجب هلڪڙائي ۽ جلد بازي آهي.

نريندر جو مونکي ڏک هٺ ڪانپوءِ روئندو آهي ۽ پراشچت جي حق سان دستو ڪٺي پنهنجي هٿ ڪي ڪٽيندو آهي. اُن جي اِن ظالم، جو، هو پهرين مون تي ۽ پوءِ پاڻ تي ڪريٿو، ان جي پس منظر ۾ اُن ۾ لڪايا ظاهر رهندڙ سببن ڪي به سمجهڻو آهي، جيئوٽيڪ اهو احساس هن وٽ رهڻ گهرجي.

بار بار هن مونکي ماريو آهي. بار بار هن پاڻکي به ماريو آهي. هن وٽ مونکي مارڻ جا بهانا ۽ پاڻکي مارڻ جا سبب گهٽا آهن. پر مارو، مارڻ تي آهي. مسڪراهٽون مار جو غلط دخل آهن ۽ ۽ مار مسڪراهٽن جو اصلي مقصد.

شاديءَ ڪان اڳ، جڏهن هِن پنهنجي زبان جي شيريني ۽ مسڪراهٽن سان منهنجو من ۽ پيار هٿ ڪيو، تڏهن هن منهنجي واقفيت هريش سان ڪرائي، جيڪو ڪلب ۾ بيئر جا ٻه گلاس چاڙهي، مرن، گوڏن ۽ نوڙين ڪي هڪ لهجي ۽ ترنم ۾ آٽي توئست (Twist) ڪرڻ ڪان ڪجو راهو ۽ اجنتا جي مندرن ۽ غفائن ۾ تارج ۽ نوت بڪ ڪٺي مقالن لاءِ ٽپ لکڻ وڏيڪ پسند ڪندو هو. هنجي ڪوجنا جو مرڪز هميشه عورت رهندي هئي. عورت گهر ۾، گهر ڪان ٻاهر، عورت ماضيءَ ۾، عورت مستقبل ۾، عورت حال ۾. هو عورت جي آزادي، معاشي ۽ سماجي برابريءَ جو طرفدار هو. نريندر اُن جي برعڪس عورت ڪي، مرد جي زبردست پر گرهه لڪشمي ليکيندو هو. هريش لاءِ عورت تهذيب جو مرڪز هئي، نريندر لاءِ مرد جي انفرادي ترقيءَ جو واهڻ.

نريندر پنهنجي جذبات سان مونکي دنيا ڪان الڳ ڪري مونکي گهر جي چوڪٺ ۾ سڪي ڏسڻ جا سپنا لهندو هو، پر دوستن جي ويچار ۾ گهر جو سچو سک، ٻاهرين دنيا جي نسبتي آهميت سان لاڳو هو، جيئن پهاڙ جي چوٽيءَ تان نظر ايندڙ ڌرتيءَ جي سونهن

جي نسبتي اهميت آسمان سان آهي. هو ڪلاڪن جا ڪلاڪ بحث ڪندا، چانهه جي اُنهن ڪوپن تي، جي مان هنن لاءِ ناهيندس ۽ هنن جا اهي بحث ٻڌنديس. اُنهن بحثن سان نريندر منهنجي من تي پر هريش منهنجي دماغ تي اثر ڪرڻ لڳو.

هريش ڪي جو تاريءَ تي سئو تي لڳو، اُهو گل نريندر ڪي منهنجي چوٽيءَ ۾ سهڻو ٿي لڳو. گل جي بهتر جڳهه منهنجي گلدستي ۾ هئي، جنهنجي نريندر تعريف تي ڪئي پر هريش ڏسي مشڪيو ٿي. نريندر سوچ جي ڌارا ۾ وهندڙ اَن وشواس جو هو ته جو گل ديوتا جي مورتيءَ تي چڙهايل آهي اُن جو اُهوئي دائمي آستان آهي، پر هريش اَن وشواس ڪي منطق جي ڪسوٽي تي آتاري ان گل جي اهميت اپارڻ لاءِ انکي پيهر ڪنهن ڪالر ۾ اٽڪائڻ لازمي نه پر قابل ضرور سمجهيو ٿي.

پر پنهي جي دوست مهيش ۾ سوچ ٻه هئي نه ويچار ٻه. هو سندر ۽ سپنن واري زندگي جو علمبردار هو، جو پنهنجو گهر بنائڻ ڪان عالمگير امن جو وڏيڪ طالب هو ۽ جو فيڪٽرين ۽ مزورن جي بستين وارين راهن ۾ هڪ ان دنيا جا سپنا ڏسندو هو، جتي لڙائي تي بندش هئي، غريبي اميري جو فرق نه هو، جتي سماجي برابري ۽ انصاف هو، جتي ٻار گلن جيان سهڻا هئا ۽ انهن ڪان ڪتابن جون ڳوتريون ڪسڻ جو ڪنهنکي حق نه هو. مهيش هر ڳالهه کي طبقاتي ڪشمڪش جي نظر ۾ ڏسندو هو ۽ هنجي ويچار ۾ پيار تي به شاهوڪار شاهي جو اثر پوندو هو ته ڇوڪري جي سونهن ۽ سينگار پٺيان هن جو فقط سپاويڪ چاهه ناهي بلڪ سماجي مجبوري به آهي، جنهن سبب هوءَ اَن سماج ۾ مرد ڪان گهٽ ليکي وڃي ٿي، ۽ ان سماج ۾ هوءَ مرد ڪان پاڻ پسند ڪرائڻ لاءِ هار سينگار ڪري ٿي. هن به گلن سان پيار ڪيو ٿي، پر اُهي گل جنکي هن ڪتاب ۽ بيت ۽ بال ڏيڻ چاهيا ٿي. اُهي گل جن سان انسان پنهنجين پيڙهين ۾ زندهه رهندو آهي.

مونکي هنجي ويچارن سان ڳڌ مون طرف هنجي بيپرواهي وڏيڪ ڇڪيندي هئي. نريندر ۽ هريش ناهه نوهه جو وڏيڪ خيال

ڪندا هئا، پر مهيش تنگدست چالن ۾ وچڻ سبب اُن ڳالهه ڏانهن بلڪل گهٽ ڌيان ڏيندو هو. انڪري منهنجي ويچار ۾ هنکي هڪ سٺي عورت جي وڌيڪ ضرورت هئي ۽ اها مان ٿي سگهيس ٿي.

مان جيتوڻيڪ نريندر طرف پنهنجي وعدي موجب وڌيل هئس، پر هن ڏانهن منهنجو لاڙو هريش ۽ نريندر جي مختلف شخصيتن جي زير اثر هو. نريندر سان مون شادي جو وعدو ڪيو هو، پر هريش مونکي بهتر ٿي لڳو، ۽ مهيش جي زندگي ناهڻ جي خواهش منهنجي من ۾ زور ٿيڻ لڳي. چا مان تنهين جي نزديڪ رهي سگهيس ٿي؟—زيادتي جي اِن ۾ ڳالهه نه هئي. گل وٽن جي پنن ۽ ولين جي وچ ۾ ئي سونهندو آهي.

هريش اڪثر پنهنجي ڪنهن دريم—گرل کي ياد ڪندو هو، جا اپما ۾ مختلف، پر اصليت ۾ هوبهو مون جهڙي هئي ۽ ان سلسلي ۾ هو ڪي اڌورا خط لکندو هو، جي ڪنهنکي به لکيل نه هوندا هئا ۽ اهي هو انهن ڪتابن ۾ وجهي ڇڏيندو هو، جي نريندر جي معرفت ڦري مونوٽ ايندا هئا. نريندر اهي خط پڙهي کلندو هو ۽ چوندو هو: ريکا، تو کي جيڪڏهن تو جهڙي ڪا پيڻ هجي ها ته مان انجي هريش سان شادي ڪرايان ها. هنجي اِها ڪل مونکي هنجي موهه ۾ گهيريندي هئي. مان ڪنهن حد تائين هريش کي آدرشوادي سمجهندي هئس، جو حقيقت کان اکيون بند ڪري بادلن جي دنيا ۾ سير ڪندو هو. ۽ هنجو اِهو آدرشواد مونکي وڻندو به هو—مرد سپنا ڪٺي زندگي ۾ هلي، عورت هميشه ائين چاهيندي آهي.

پر مهيش اجنتا ۾ گهٽ، جنتا ۾ وڌيڪ چاهه وٺندو هو. هو اگست جي رنگين برسات ڏانهن گهٽ، پر ڪنهن جهوپڙي ۾ بک ۾ مرندڙ عورت جي اکين جي ڳوڙهن جي وڌيڪ پرواهه ڪندو هو. هن دنيا ۾ هو ايڏو انقلاب ڪيئن آڻيندو، ڪهڙن ۽ ڪيترن ساٿين سان آڻيندو، ان لاءِ جمهوريت ۽ سماجواد ٻنهي تي زور ڏيندو ۽ ائين پين جي درد کي اکين ۾ کڻي، کلندي کلندي داس ٿي ويندو. هو جيترو اداس ٿيندو هو، اوترو هو مونکي وڻندو

هو. هنجي اکين ۾ رات جو انڌڪار پرپل هو پر انهن ۾ ستارن جي روشني نه هئي جا ماڻ پنهنجي مسڪراهٽن سان پري سگهيس ٿـي.

نريندر اڪثر مهيش جي ان زندگيءَ تي ارمان ڪائيندو هو ۽ چوندو هو ته توکي هڪ الڳ پيڙ مهيش لاءِ به هجي ها. پنهنجن دوستن ۾ هنجو ايڏو موهه ڏسي منهنجو من پرجي ايندو هو، ۽ اهڙي شخص سان ويساهه گهاتي ڪرڻ جي ويچار تي مان پاڻکي پنهنجن نگاهن ۾ تڇ سمجهڻ لڳندي هئس. هو، جو منهنجي پيار جي پروسي تي، پنهنجي ٻن دوستن کي چڪي منهنجي نزديڪ وٺي آيو آهي، مونکي ڇا انهن ٻنهي مان ڪنهنجي به ڪلهي تي هٿ رکڻ جو حق آهي؟ ان طرح جيڪڏهن ڪابه زال سٺي کي ڇڏي بهتر ڏانهن پڇندي ته پوءِ ان حالت ۾ هوءَ ٻئي ڪان ٽئين کي، ۽ ٽئين کان چوٿين کي ڪيئن نه بهتر سمجهندي؟ ان طرح ته زندگيءَ جي هر موڙ تي هنکي پنهنجي چوندڻ ڦيرائڻي پوندي.

ٻئي طرف جيڪڏهن ڪنهن سان ويچار ملن ۽ فطرت نهڪي اچي، گڏجڻ تي خوشي ٿئي، ۽ ڪلهن تان وار پريشان ٿي سيني تي ڪرڻ ۽ اُن سان من ۾ سنگيت جي هڪ ڪڏهن به بند نه ٿيندڙ ڌن شروع ٿئي ته ڇا پنهنجي زندگيءَ ۾ ڦيرو آڻي نٿو سگهجي؟ جيڪڏهن ڪو شخص فقط ٻه ڏينهن اڳ۾ گڏجي ته ڇا هنجو اِهو ٻه ڏينهن اڳ گڏجڻ هڪ حادثو نه آهي؟ – غلط دڪان تان به سٺي دڪانداري ڪري سگهجي ٿي. پر ضروري خريداري فقط صحيح دڪان تان ڪري سگهجي ٿي، پيار هڪ ڏنڊو برابر نه آهي، پر خوبصورت ۽ ڊگهي زندگي سک ۽ چين سان گذارڻ لاءِ، آخري فيصلو ڪرڻ کان اڳ، پنهنجي زندگيءَ جو صحيح جائزو وٺي، غلط کنيل قدم کي صحيح دڳ لڳائي سگهجي ٿو. مان سماج جي رسم ۽ رواج ۽ اُنجي بندن کي ميڃان ٿي. پر اُهو ڪهڙو سماج آهي؟ اُهو سماج جو مرندڙ آهي، جو نئين دور جي نون قدرن جي زور هيٺ ٿٿي رهيو آهي؟ يا اُهو سماج جيڪو نون قدرن جي بنياد تي ٻڌجي رهيو آهي. جتي گل ٿاريءَ تان ڪرڻ کانپوءِ به ڪنهن ڪالر ۾ اٽڪي

سگهي ٿو ۽ گل جو اُهو ڪرڻ، ڪنهنجي نگاهه تان عزت جو ڪرڻ نه آهي؟ ۽ نظر نظر جو ڦير ٻه الڳ الڳ معنيٰ رکندڙ آهي. جڏهن هڪ ساڙهي خريد ڪرڻ لاءِ ڏهه ساڙهيون ڏسي سگهجن ٿيون ۽ اُن انتخاب تي ڏکهي سوچ ٻه ڪري سگهجي ٿي، ته رفيقِ حيات چوندڻ لاءِ هڪ دفعو 'ها' ڪيل فيصلي جو بار سر تي کڻڻ ڇا لازمي آهي؟ جيڪڏهن ها ته ماں اُنکي اصولي طور نٿي مڃان. اِنڪري منهنجو نريندر جي زندگيءَ ۾ وچڙ شرطي آهي ۽ مونکي پنهنجي خوشي ۽ زندگيءَ جي بهتري لاءِ الڳ ۽ خود مختيار فيصلو ڪرڻ جي آزادي آهي. اُهو فيصلو ٻه شرطي ٿي سگهي ٿو، ڇاڪاڻ جو انسان جي سوچ فقط هنجي پنهنجي ويچارن ۽ عقيدن تائين محدود ناهيءِ ان سوچ تي ٻه ٻين جي ويچارن، ڪمن ۽ شخصيتن جو اثر پوي ٿو. مان جيڪڏهن نريندر طرف وڏان ٿي ته منهنجو من پنيان هريش ۽ مهيش ڏانهن ڇڪجي ٿو وڃي ۽ اهو انهن ٻنهي ۾ هڪ هند ٽڪاءُ ڪائي اُن ڪان اڳ ڏسان ٿي ته اُهو نريندر جي موهه ۾ پريو پيو آهي.

نريندر انجنيئر هو ۽ هريش پروفيسر. نريندر جهڳين جا نقشا ناهيندو هو ۽ هريش اِتهاس تي تقريرون ڪندو هو. مهيش فئڪٽريءِ ۾ هڪ حلقي جو سپروائيزر هو جنهن لاءِ سڄي دنيا جيءِ هڪ اها لئبارٽري هئي، جتي هو پنهنجي سماجواد ۽ امن جي خوابن جا تجربا ڪندو هو.

باندرا ۾ اسانجي بنگلي جا نقشا نريندر ميونسپالٽيءَ ڪان اڳ مونکان ئي پاس ڪرايا هئا ۽ ان سلسلي ۾ مان هنجي آفيس ۽ هو منهنجي گهر اچڻ لڳو هو. هنجو اهو اچڻ، پنهنجي اچڻ سان اسانجي ملاقاتن جون گهڙايون ٻه ڪٽي ايندو هو ۽ انهن گهڙاين جي پس منظر ۾ هنجي ڪار ۾، هنجي پاسي ۾ ويهي مان نه رڳو پنهنجي نهندڙ جڳهه ڏسي ايندي هئس. پر دور دور جڳهين تي تلاون، باغن ۽ ڳوٺن جا سئر ٻه ڪري ايندي هئس.

نئين جڳهه جي مهورت وقت نريندر، هريش ۽ مهيش ڪي ٻه پاڻ سان وٺي آيو. چانهه جي دوران ۾ نريندر هريش ڏانهن مشڪي

چيو، ”چاڪاڻ جون مون ريڪا ڪان تي تڪا في ورتي آهي، انڪري مان هن جڳهه ڪي پيار جو اهو تاج محل چئي ننو سگهان، جو شاهجهان ممتاز لاءِ نهرايو آهي.“

ڳالهه بڌي هريش ڪلڻ لڳو. چيائين، ”شاهجهان نه رکو اها في، بلڪ انجي خرچ جا سپ پئسا ان خزاني مان ڪنيا هئا، جي انهن ماڻهن جا هئا، جنکي به پنهنجون ممتازون هيون، پر انهن جو پئسو ان شهنشاه پنهنجي دماغي عيش، عشرت ۽ تصورات جي لوٽ مار لاءِ پاڻ وٽ قابو رکيو هو.“

اِتهاس جي پروفيسر جي اها ڳالهه بڌي سماج شاستر جي چاڻو مهيش وچ ۾ واڪ ڏنو: ”اسين مختلف موسمن، ڏينهن، پهرن ۽ ڪندن ۽ مزاج ڪان ڏنل تاج جي خوبصورتي ته ميجون ٿا، پر اهو ڪهڙو وقت آهي، جڏهن ڪنهن راجا، مهاراجا، بادشاهه،شهنشاهه، ڪنهن نه ڪنهن بهاني ماڻهن تي ڏيلون وجهي انهن جو رت پي پنهنجي پورن ۽ انسئن موجب جڳهيون، مندر، مسجدون، ۽ مقبرا نه نهرايا آهن؟ هر وقت جي پنهنجي لوٽ آهي ۽ اها تهذيب جي ترقيءَ سان وڌيڪ لڪل ۽ پيچده ٿيندي وجيئي. هي نئون تاج محل جنهن ۾ ريڪا رهندي، اهو انهن مزورن لاءِ به نهي سگهيٺو، جيڪي فئڪتريءَ ۾ ڏيهن رات پورهيوڪن ٿا، پر اسان هننکي ڏنيون آهن جهوپڙيون.“

مون چيو، ”هر ڪنهنجو پنهنجو ڀاڳ آهي مهيش.“

مهيش تيز ٿي چيو، ”اهو ڀاڳ ان نظام جو حادثو آهي، جتي حقدار جهوپڙين ۽ تنگ چالن ۾ مفلسيءَ جي زندگي گذارين ٿا ۽ جنجي جهول ۾ اِن نظام پئسو وڌو آهي، اهي انهن حقدارن جو حق ماري پنهنجي لاءِ نوان نوان تاج محل نهرائڻ لڳي ٿا وڃن. مان ان نظام جو طرفدار آهيان، جو لائقيءَ موجب ڪم ۽ گهرجن موجب حق جي بنياد تي بڌل آهي ۽ جتي هر فرد کي هنجي وڌڻ لاءِ بين جيان برابر موقعا ۽ وسيلا ڏنا ويئن ٿا.“

نريندر وچ ۾ دخل ڏنو، ”اهو نظام ڪڏهن به نه ايندو جتي مڪمل برابري هوندي، چاڪاڻ جو ماڻهن کي اڳيان وڌڻ لاءِ

موقعا ۽ وسيلا برابر ملندا، پر جسماني ۽ دماغي طور انهن ۾ پوءِ به درجا رهندا. ۽ چاڪاڻ جو سڀ ماڻهو ڪڏهن به ساڳي لياقت رکي نه سگهندا، لياقت جي ان پيد سبب فرقا پوءِ به رهندا، نابرابري پوءِ به رهندي.“

مهيش مشڪي چيو، ”ان نظام جو خواب ڪٿي اڄ جي حقيقتن کي گهڻو بدلائي سگهجي ٿو، ۽ گهٽ ۾ گهٽ اها نابرابريءَ ۽ بي انصافي ختم ڪري سگهجي ٿي، جنهن تي اسانجو نظام ٻڌل آهي. پوءِ جيڪڏهن ڪو شخص باوجود برابر موقعن ۽ وسيلن جي به اڳيان وڌي نٿو سگهي ته ان سان اهو نظام گهٽ نٿو ٿئي ۽ ان نظام وٽ ان هڪ شخص جي به عزت آهي، جيڪو پنهنجي کهڙي ۽ ڪيتري به لياقت موجب ڪم ڪرڻ لاءِ آزاد آهي، پر هنکي ان نظام مان گهٽ ۾ گهٽ اهو ملندو، جو هنجي ضرورتن جي پورائي ڪري سگهي.“

”انهن ضرورتن جو فيصلو ڪير ڪندو؟“ نريندر پڇيو.

”ضرورتون هيءَ آهن،“ وچ ۾ هريش ڳالهايو، ”رهڻ لاءِ سٺي جڳهه، کائڻ لاءِ سٺو کاڌو ۽ پهرڻ لاءِ سٺو ڪپڙو ۽ دل ۽ دماغ جي تراوت لاءِ وندر جي وسيلن جو هئڻ، دائمي سلامتيءَ لاءِ دوا، تعليم ۽ انصاف مفت.“

مون پڇيو، ”ڇا اهڙو وقت اچي سگهي ٿو؟“

”اچي سگهي ٿو،“ نريندر چيو، ”حقيقتن ۾ نه ته خوابن ۾.“

”ڪنهن زماني ۾،“ مهيش به کلي چيو، ”زالون مردن کي ڪانگن رستي نياپا موڪليندئون هيون، هاڻ هو ٽيليفون تي مڙسن سان ڳالهائينديون آهن. اڄ جي حقيقت ڪلهه جو خواب آهي ۽ اڄ جو خواب سڀاڻ جي حقيقت“.

اِن طرح هي دوست پنهنجي الڳ الڳ ويچارن کي ٽڪرائيندا ۽ ڏهڪن جي وچ ۾ آهي بحث ڪندا. نريندر پنهنجي ٻنهي دوستن سان ڪار ۾ مهنجي گهر ايندو ۽ چانهه جي ٽن ڪوپن تي ڪار ۾ ڏگهو ڏگهو سير ڪرائيندو هو.

هڪ دفعي ڪنڊالا جي گهاٽن تي هريش کي ڏاڍي پياس

لڳي۔ نريندر ڪار جي مشين ناهڻ ۾ مشغول هو۔ هڪ جهوپڙي
مان جڳ پري مون هريش کي پاٽي پياريو۔ هڪ ئي گلاس هئڻ
سبب مهيش هٿ منهن سان لڳائي منهنجي پاسي کان جهڪي ويو
۽ چيائين، ”ريکا، توزي ديا هن شخص تي به ڪر۔“

هو جيترو هيٺ جهڪيو، اوترو هيٺ مون پنهنجي ڪلهه
تان ساڙهيءَ جو پلاند ڪرندو محسوس ڪيو ته ڪا هڪ نئين
چيز منهنجي من ۾ گهڙڻ لڳي هئي، هڪ دنيا هئي، جا نئين هئي
۽ منهنجي قريب هئي۔ پر هن شخص جي اکين ۾ منهنجي موجودگي
جو ڪوبه تاثر نه هو، هو منهنجي قريب هوندي به مونکان پري
هو، الڳ هو، ڪٽيل هو۔ هنجي چهري تي انهن سپنن جي سونهن
جا پيرا هئا، جن جو پيڇو ڪرڻ لاءِ هنجو هڪ جنم ڪافي نه هو
جنهن دنيا کي هن مسڪراهٽون ۽ گيت ڏيڻ چاهيا تي، پر آسانيءَ
سان ڪنهن کي آئسڪريم ڪارائي نٿي سگهيو۔

مون ٿورو هيٺ جهڪي مهيش کي پاٽي تي پياريو ته پرياز
نريندر رڙ ڪئي، ”اڙي او عمر، ڪٿي ان پاٽيءَ جي بهاني منهنجي
مارئيءَ کي پڄائي نه وڃجانءِ۔“

چا دوستي، چا گهرائي ۽ چا وشواس هو۔ هريش ڳالهه ٻڌي
زور سان ٺهڪ ڏيئي کلڻ لڳو۔ مهيش اٿي، رومال سان منهن ۽
هٿ اگهندي چيو، ”هن دنيا ۾ فقط هڪ چيز آهي، جنهنکي هميشه
هميشه لاءِ پڄائڻ چاهيندس ۽ اها آهي شاهوڪار شاهي۔“

منهنجي من ۾ جو تناو پئدا ٿيو ۽ شايد منهن تي لالائي
پرجي آئي، اها ڳالهه ٻڌي مونکي اڌهن ٻنهي کان آزادي ملي ۽
مان زور سان ٺهڪ ڏيئي کلڻ لڳس۔

هڪ ڏينهن نريندر آفيس ۾ گهٽو ڪم هئڻ سبب اچي نه
سگهيو ۽ مهيش به شايد ڪنهن جلوس ۾ وڃي شامل ٿيو، جڏهن
هريش اڪيلو منهنجي گهر آيو۔

ريڊيو گرام جو آواز جهڪو ڪري مون پڇيو، ”چڱو اهو
ته ٻڌاءِ، اها ڪهڙي عورت آهي، جنهنکي تون اڪثر ساڳيا ۽
اڌورا خط لکندو آهين؟“

هريش کلي چيو، ”فلحال ته تو کي ٿي ملندا آهن.“
تڏهن منهنجو چانهه وارو هٿ ڏڏي ويو ۽ ٿوري چانهه منهنجي ساڙهيءَ تي هارجي پيئي. هڪ گهڙي لاءِ اجازت وٺي مون باٿ روم ۾ ان داغ کي پاڻيءَ سان ڌوتو ۽ ڪپڙا مٿي گاڏئون پاڻي اچي ساڳئي صوفا تي ويٺيس.
کلي چيم، ”ڇا تون به ٻونکي چاهين ٿو؟“
”خوبصورت عورت کي ڪير نه چاهيندو؟“
”پر تنهنجو دوست؟“
”تون به ته منهنجي دوست آهين.“
”دراصل تون اتهاس جو پروفيسر هوندي به پاڻ ۾ ڪو دنا جو مادو ننڍو رکين. دنيا ۾ گهڻيئي خوبصورت عورتون آهن.“
”پاڻيءَ مٿي جوپڙا، موزڪ اچ مرن، مان ننڍو چاهيان ته اهو مثال مونسان لاڳو هجي.“
”پر سياڻو ٿيڻ سان به ته پياس جو بجهڻ لازمي نه آهي.“
”ريکا!“ هن اچرج ۾ چيو.
”نريندر تمام سٺو آهي.“
اِها ئي ته ٽريجڊي آهي.“
”مطلب؟“
”تمام سٺو آهي، انڪري آهي گل جي ٿارين تي اٽڪيا رهن ٿا، مان فقط انهن ڏانهن نهاريندو ٿو رهان، ٺل اهي اتي قائم رهن، پر منهنجي من ۾ جو هيڏو موهه پرجي ويو آهي، ان جي سچ ڪان منهن ڪيئن موڙيان؟“
”ڇا تون اها ڳالهه نريندر سان ڪري سگهين ٿو؟“
”ڪري سگهان ٿو، جيڪڏهن هو ان جو صدمو برداشت ڪري سگهي.“
”صدمو هنکي ضرور ٿيندو، ڇاڪاڻ جو تنهنجو موه ان وشواس جا بنياد ڌوڏيندو، جنهن وشواس سان هن تو کي منهنجي قريب آندو آهي.“
”هنجي ان وشواس سان منهنجو موه غلط ننڍو ٿئي.“

”موه غلط نہ ٿئي، پر هنجو وشواس غلط ٿئي ٿو.“

”بي آبرو ٿي تنھنجي ڪوچي مان مان هليو وڃان. تنھنجو ڇا اهو ويچار آهي.“

”جڏهن هڪ صحيح جواب تي تو کي صدمو پهچي ٿو هريش، تڏهن غلط اظهار تي ڇا نريندر کي چوٽ نہ رسندي.“

”شايد مونکان غلطي ٿي.“ هريش اٿي بيٺو. چيائين، ”نريندر نهايت خوشنصيب آهي.“

۽ هو هليو ويو.

هو پنھنجي ناراضپي سان بہ مونکي عزت ڏيئي ويو. اهو ڇائي منھنجو من هن لاءِ دکي ٿيڻ لڳو. پر دير سان آيل نريندر جي گهڻي زور ڀرڻ تي بہ مون ڪيس هريش جي موه جي ڳالهہ نہ ڪئي، ان طرح جي سچائيءَ سان مون ٻن دوستن جي وچ ۾ ديوار ٺهڻ نہ چاهيو. جيتوڻيڪ اهو بہ فيصلو ڪيم تہ ڪنهن صحيح وقت تي ڪيس اها ڳالهہ ضرور ٻڌائيندس.

هڪ ڏينهن نريندر ٿئيٽر جو چار ٽڪيٽون وٺي آيو. هريش وقت تي نہ آيو انڪري پنھنجي ۽ سنجي بہ ٽڪيٽون هٿ ۾ جهلي نريندر گيٽ جي ٻاهر اڌ ڪلاڪ بيهي رهيو ۽ مان مهيش سان اندر ٿئيٽر ۾ ويس.

مهيش هڪ ڪرسي مونکان پري ويٺو. هن ڪنڌ ورائي مون ڏانهن نهاريو بہ ڪونہ.

وچ ۾ مون پڇيومانس، ”مهيش، ان طرح تون حياتيءَ ۾ ڪيترا ڏينهن اڪيلو هلندين؟— تون اڪثر ٿڪل، پريشان ۽ اداس رهندو آهين— ڇو؟“

هن ڪنڌ هيٺ ڪري جواب ڏنو، ”چاڪاڻ جو مان بنيادي طور هڪ آدرشوادي ماڻهو آهيان، منھنجو فلسفو لڳاتار قرباني چاهي ٿو، پر اها ڳالهہ مان ڪنهنکي سمجهائي نہ سگهان.“

”پر مان اها ڳالهہ سمجهان ٿي.“

”تنھنجي سمجهڻ سان ڇا ٿيندو ريکا!“

”ڇا ڪجهہ نہ ٿيندو؟“

”ڪجهه نه ٿيندو.“

”تنهنجو اچڻ واري نئين دنيا ۾ نه وشواس آهي، پر پاڻ ۾ وشواس ڪونهي.“

”مان جو پاڻ آهيان، اهو خود به نه هن دنيا جو هڪ حصو آهي.“

”پر ان حصي جي پلئه ۾ ڪجهه به نه آهي.“

”انڪري ئي نه اڪثر اداس رهان ٿو.“

”پڻ، جيڪڏهن تون پاڻ ڪنهنکي سنيه ڏيئي نٿو سگهين نه ڪنهن ٻئي جي سنيه جو نه بار کڻي سگهين ٿو.“

هن شايد مشڪي چيو، ”بس هاڻ نه فقط بار ئي ڪٽيا پوندا. سنيه جا بار، سپنن جا بار— هڪ ڏينهن انهن بارن هيٺ چيپاٽجي مري نه ويندس، انجو ڪهڙو ڀروسو آهي؟“

”يقين رک، ان وقت مان، توکي بچائي ويندس.“ ائين چئي مون هڪ ڊگهو ساهه کنيو.

۽ ٺيڪ ان وقت نريندر آيو ۽ اسان ٻنهي جي وچ ۾ اچي ويٺو ۽ هريش جي نه اچڻ تي دک ظاهر ڪرڻ لڳو.

مهيش ۽ مون مان ڪنهن نه ڳالهايو. ڪار ۾ به مهيش چپ هو. چپ نريندر به هو ۽ مان به هئس.

هڪ ڏينهن ڪار ۾ نريندر پڇيو، ”اڄڪلهه هريش ۽ مهيش گڏجن نٿا، خبر اٿيئي ڇو؟“

مون پريشان ٿي مٿي تي هٿ ڦريو. هن يڪدم بريڪ ڏيئي، رستي جي هڪ پاسي ڪار کي بيهاريندي چيو، ”تو مونکي جواب نه ڏنو.“

”جواب مان نه، هو ڏيئي سگهن ٿا.“

”پر تنهنجي پريشان ٿيڻ جو مطلب؟“

”چاڪاڻ جو ساڳئي سوال تي مان به سوچيندي آهيان.“

”توکي سوچڻ جي ڪهڙي ضرورت آهي؟“

”ڇا ڪا ضرورت نه آهي— ”ڇا هو سڄا نه آهن؟“

”سڄا آهن. پر ان سان تنهنجو ڇا؟“

”هو منهنجا ٻه دوست آهن۔“
”دوست، مرد يا مڙس ٿيندا آهن۔ ڏير ٿيندا يا ڀائر ۽ يا
ڏاريا ٿيندا آهن۔“
دم جهليندي پڇيم، ”تڏهن تون منهنجو ڪير ٿين؟“
”ڇا تون مونکي ٻه فقط دوست سمجهين ٿي؟“
”تڏهن ڇا مڙس سمجهان؟“ مون تيز ٿي پڇيو۔
”مان تنهنجو پريمي آهيان۔“
مون غصي ٿي چيو، ”پريمي هو ٻه ٿي سگهن ٿا۔“
”ريکا،“ هن چلائي چيو، ”اها ذيادتي آهي۔“
”تن سان پيار ڪرڻ زيادتي ٿي سگهي ٿي، تن جو هڪ
سان پيار زيادتي نه آهي۔“
”جيڪڏهن زيادتي نه آهي ته ويساهه گهاتي آهي۔“
”اهو تو کي ڪنهن چيو ته هو مونکي پريم ڪن ٿا؟“
”تنهنجي پريشانيءَ۔“
”ته پوءِ ان جو علاج ڪهڙو آهي؟“
”علاج هڪ ئي آهي شادي۔“
”۽ جيڪڏهن شاديءَ کانپوءِ ٻه اهو سلسلو قائم رهي ته؟“
”شادي کانپوءِ اهو سلسلو پنهنجو پاڻ ٽٽي ويندو۔“
”۽ جيڪڏهن نه ٽٽي ته؟“
”ته پوءِ اسانجو ناتو ٽٽي ويندو۔“
ڳالهائيندي هنجو آواز ڀرجي آيو۔
مون چيو، ”چڱو مان توسان شادي ته ڪريان ٿي، پر ا
لاءِ تو کي مونسان هڪ واعدو ڪرڻو پوندو۔
”ڪهڙو واعدو؟“
”ته تون وري زيادتي جي ڳالهه نه ڪندين۔“
تڏهن هو مشڪي ڳو۔ چيائين، ”ٺيڪ آهي۔“
هنجي ان ڪار جي بريڪ، ڪار سان گڏ منهنجي ويچا
کي ٻه هڪ هنڌ روڪيو ۽ مون آخري فيصلو ڪري ڇڏيو۔
اهو فيصلو پنهنجي پس منظر ۾ اداسيون ٻه کڻي آيو۔

ان ڏينهن مگڻي جي پارٽيءَ تي جڏهن ريڊيو گرام ۾ بسم الله خان جي شرنائيءَ جو ڊگهو رڪارڊ هلي رهيو هو، تڏهن منهنجي پاسي مان لنگهڻ وقت هريش چيو، ”نئين زندگي مبارڪ هجيئي ريکا.“

مان روڪجي ويس. عجب مان پڇيم، ”مبارڪباد ڏيندي پنهنجي نوع ۽ لهجي ۾ ايڏو گنڀير ٿيڻ ڇا ضروري آهي؟“

”هڪ سپنو آهي،“ هن اڃا به گنڀير ٿي چيو، ”جو ڪشميري ساڙهيءَ ۾ بند آهي. ان بند سپني ۾ منهنجو مستقبل به بند آهي.“

هڪ پل هنجي مک ڏانهن نهاريم. سوچيم اتهاس جو پروفيسر دنيا جي جائز توڙي ناجائز جنگين ۽ غلط توڙي برابر تحرڪن ۽ زندگيءَ جي اٿل پٿل ۽ انقلابن تي ڳالهائي سگهي ٿو، پر موقعي جي نزاڪت ڇا ٿيندي آهي، ان سان واقفيت جو اڃا سوڀاڳيه پراپت نه ٿيو اٿس.

آهستي چيم، ”هريش، تنهنجي غلط چونڊ توکي برباد نه ڪري ڇڏي.“

”بربادي ڇا آهي؟“ هن آهستي چيو، ”گريڪ تصور موجب انساني فطرت جو هڪ اهو نقص، جنهن سبب ڪو شخص حالت کي منهن ڏيئي نه سگهي ۽ انڪري برباد ٿي وڃي.“

”گريڪ تصور جي اها ڳالهه سمجهندي به تون ڇا پاڻکي درست ڪري نٿو سگهين.

”پاڻکي درست ڪري سگهان ٿو، پر پوءِ منهنجي موهه جو ڇا؟“

”موهه به ان حالت جي پيداش آهي، جنهن مان تون گذرين ٿو. پاڻکي نئين حالت ۾ وجهه ۽ پاڻ ۾ نئين موهه جي قوت پيدا ڪر. ڏس، هن طرح مونکي پريشان نه ڪر — ڪن نين ساڙهين ۽ نون سپنن جي تلاش ڪر، جي سپنا انهن ساڙهين ۾ بند نه ڪليل هجن.“

ائين چئي مان اڃا وڃڻ تي هئس ته نريندر اچي پهتو. هريش جي ڪلهي تي هٿ رکي چياتين، ”آئسڪريم کائڻ کانپوءِ به اداس ڇو آهين هريش؟“

”راڳ پيروي ٻڌڻ کانپوءِ به ڇا آئسڪريم ياد رهندي آهي؟“ هريش ٽٽولي ڪئي.

۽ اسين سڀ کلڻ لڳاسين. اها کل جا بناوتي هئي، جنهن ۾ سئر ۽ سفر جي تازگي نه هئي، جا دستوري هئي، مصنوي هئي ۽ ڦهلجندڙ نه، اداس ڪندڙ هئي.

پريان هڪ صوفا تي مهيش ويٺو هو ۽ ڪن ٻڌندڙن کي پنهنجي ويچارن سان حيران ڪري رهيو هو. ٻڌندڙن مان گهڻن جون اکيون ۽ وات کليل هئا ۽ ائسڪريم سان ڀريل چمچا هنن جي واتن ۽ هٿن جي وچ ۾ بيهجي ويا هئا. هنجي چوڌاري به سپنا ڦريا تي پر هو پنهنجي شخصيت جو سٽ کولڻ ۾ مشغول هو. سوچيم: ها، نريندر به ائين هجي. زندگيءَ کي ڪو آدرش هجي ۽ ان آدرش تي پهچڻ لاءِ ڪڏهن به ختم نه ٿيندڙ ڪشمڪش هجي، ڪشمڪش جا ان آدرش کي هيٺ ڇڪي اچي ۽ ان جي حقيقت بنجڻ بعد زندگيءَ کي نئون آدرش ڏجي ۽ ان طرح پنهنجي ڪشمڪش کي جاري رکجي. سڀ سپنا فقط ڪشميري ساڙهيءَ ۾ بند ٿيا ٿين. مهيش لاءِ هنجي نئين دنيا هڪ سپنو آهي ۽ جو ساڙهين ۾ نه بلڪ باهين ۾ لڪل آهي، جنهنکي هو ان مان ٻاهر ڪڍڻ ٿو چاهي.

تڏهن مون پاڻکي روڪيو. چيم: مان ڪر ري من، هن طرح پٺتي نه ۽ پريشان نه ٿيءُ. هرڪو پنهنجي رستي وڃي- پنهنجي پنهنجي آدرشن جون مشعلون کڻي. منهنجي رستي ۾ نه هريش آهي ۽ نه مهيش آهي اهي به ديپ آهن جي پري جلن ٿا.

اهو به سوچيم ته برابريءَ جو حق حاصل ڪرڻ سبب عورت چونڊ جي سوال تي منهجيل رهي ٿي ۽ آخري چونڊ ڪان اڳ هنجو من الڳ الڳ، رستن تي ڀٽڪي ٿو. پر مون ته پنهنجي آخري چونڊ ڪئي آهي، پوءِ ڇو منهنجو من ڀٽڪي ٿو-؟ شايد اهو ڀٽڪڻ ڪنهنجي موهه جو پڙاڏو آهي ۽ ڪنهنجي نئين دنيا ڪوئجڻ جو هڪ احساس آهي.

نريندر چيو، ”ريکا، ڏس مهيش هميشه حاضرين جي تلاش ۾ رهندو آهي.“

”هو شايد ان طرح انقلاب آڻڻ چاهيندو. روي ڊابوءَ جو شانتي نڪيتن ۾ ڪرڻ چاهيو هو، اهو هڪ دنيا ۾ ڪرڻ چاهيندو.“

مون جو مهيش ڪي مٿي ڪنيو ته اتهاس جي پرفيسر شرطي تجويز پيش ڪئي. مشڪي چيائين: ”انقلاب برابر تاريخ جي دؤرن جي پيدائش آهن ۽ انهن ۾ ماڻهن جي شرڪت ضروري آهي، پر انجي رهبريءَ لاءِ انقلابيءَ ۾ لينن جو دماغ، نهروءَ جو من ۽ گانڌي جي آتما جو هئڻ ضروري آهي ۽ ان لاءِ هن سڄي جڳ کي تپسيا ڪرڻي پوندي.“

ان طرح هزارين بحث هليا هوندا مت ۽ انجا پيد ٿيا هوندا، پر هڪ ڳالهه جا هميشه اونهي ٿيندي تي ويٺي سا هئي اسانجي ويجهڙائي. اها ويجهڙائي، جنهن جا الڳ موهه نقاق ۽ انجا ٽڪر هئا.

شاديءَ رات نريندر پنهنجا ٻه روپ ظاهر ڪيا. هڪ، جو هنجو اصل هو ۽ ٻيو اهو جيڪو هو نقاب پائي ٻين جي اڳيان ظاهر ڪندو هو. ته مان ڪنهن سان ٻه ڳالهايان، ڪجهه ٻه ڳالهايان ته ٻن ڳالهين جو هميشه ويچار رکان: هڪ ته مان نريندر جي آهيان ۽ ٻيو ته ٻيا مون لاءِ ڌاريا آهن. ٻن ڪرسين تي ويٺل ٻن چٽن مان، مان هڪ هجان ته مان پنهنجون ٻانهون انهن ڪرسين جي ٻانهن تي نه رکان، ڇو جو غلط ڇهاءُ غلط سوچ پيدا ڪندو ۽ غلط سوچ غلط نتيجي تي پهچائيندي، جنهن نتيجي تي پهچڻ جو ڏوهه ڪرسيءَ جو نه، ان تي وهڻ واري جو آهي.

هريش ۽ مهيش پوءِ به ايندا هئا ۽ چانهه جا پيالا چاڙهي ويندا هئا.

چار مهينا ٿيا هئا جو زندگيءَ منهنجي جهول ۾ هڪ ٿول ٿنو ڪيو هو ۽ مان اڪثر ڪجهه نه ڪجهه سبڻ پرڻ ۾ مشغول رهندي هيس. اهي چار مهينا، آلتين ۽ اوڪارن سان پريل هئا. هاڻ مان ماءُ بڻجي رهي هئس، جنهنجي بدولت مان نريندر طرف موهه ۾ پرجي ويئي هئس.

ان ڏينهن هڪ ڳالهه ٿي.

هريش چيو، ”سونهن جي باري ۾ الڳ الڳ ودوائن جا الڳ الڳ رايا آهن. شرت ٻابوءَ جي راءِ موجب، جنهن ۾ تخليق جي قوت آهي تنهن ۾ ئي سونهن آهي. سونهن معنيٰ تخليق. تڏهن ئي شايد عورت جو گريوتي هئڻ مونکي تمام وڻندو آهي. خاص ڪري هلڻ وقت، جڏهن هو پنهنجي هٿ سان گوڏن وٽان ساڙهيءَ کي مٺي ۾ جهليندي آهي ۽ ساڙهي جي مٺي ۾ جهلڻ سبب هن جا خوبصورت پيرا نظر ايندا آهن.“

مهيش جو ٽڪ سبب ڍيري ٽيو صوفا تي ليٽيو پيو هو، تنهن طنز ڪئي، ”مان ذري گهٽ پري کان تنهنجي لچمٽپٽي تي نمسڪار ڪرڻ وارو هوس، پر تنهنجي پوئين ڳالهه مان پهرين ڳالهه رد ٿيندي ڏسي تنهنجي لچمٽپٽي تي سواءِ ڪلڻ جي رهي نٿو سگهان. سونهن برابر رچناتمڪ ٿيندي آهي، پر پوءِ مرن ۾ ڪهڙي تخليق آهي؟ ماتاپڻي ۾ تخليق آهي. پر مرن ۾ نه ماتاپڻو آهي ۽ نه سونهن. اها آمريڪي بيوقوفي آهي جا مرن، نوڙين ۽ ڪياڙين ۾ پنهنجا سوتر ڳوليهي ٿي.“

”نه پوءِ روسي بيوقوفي ڇا تي چوي؟“ هريش تيز ٿي پڇيو.

”آمريڪا سان گڏ روس جو نالو ٿپائي آڻڻ ضروري نه هو. پر تو سوال ڪيو آهي، انجو جواب ڏيان ٿو. گهٽ ۾ گهٽ روسي، عورتن جي مرن ۾ سونهن ڳولڻ کان انڪاري آهن. هنن لاءِ ان کان وڌيڪ سونهن ان ڪم جي گل ۾ آهي، جو خوبصورت به آهي ۽ پنهنجي تخليق سان اگهاڙن کي ڍڪي به سگهي ٿو.“

نريندر چپ هو.

”تون اها ڳالهه مڃين ٿو،“ هريش اچا به تيز ٿي چيو، ”سونهن اکين ۾ رهي ٿي ۽ جا خواهش جي دٻجڻ سبب پيدا ٿـي.“

”نه پوءِ بحث سونهن تي نه پر دٻيل خواهشن تي ٿيڻ گهرجي خواهشون ڇو ٿيو دٻجن؟“

”بس دٻجن ٿيون!“ ائين چئي هن مون ڏانهن نهاريو.

اها هڪ نظر هئي جنهن سان منهنجو ساهه هڪ هنڌ روڪجي ويو. هنجي ان نظر جو پيڇو نريندر جي نگاهه ڪيو. اها نگاهه جا منهنجي سيني ۾ هڪ ڀالي جيان گهڙي ويئي.

مهيش کلي چيو، "خواهشون دٻجن ٿيون، ڇو ته پوريون نٿيون ٿين. ڇو پوريون نٿيون ٿين؟ خواهشون غلط آهن يا انجي موت ۾ بي رخي صحيح آهي؟— عقليت ۽ منطق ڪپي. خواهشن کي نئون رخ ڏي، اهي دٻجنديون ڪونه ۽ انهن ۾ وڏيڪ سونهن حاصل ٿيندي."

هريش بحث نه ڪيو. هنجو منهن ڳاڙهو ٿي ويو. شايد اهو سوچي ته نريندر ڪيس سڀ سوڌو جهليو هو ۽ مهيش اها ڳالهه کولي ڇڏي هئي. پر ائين به لڳم ته مهيش مونکي سنيهه جي بار کڻڻ واري ڳالهه جو به جواب ڏيئي ڇڏيو هو.

رات جو نريندر سڄي رات پاسا ورائيندو رهيو.

پوئين صبح جو مون پڇيو، "ڇا سڄي رات جاڳيو آهين؟"

"اڄا ته پهرين رات آهي ريڪا."

"ان طرح ننڊ ڦٽائڻ جو ڇا مطلب؟"

"هڪ ڳالهه جو جواب ڏيئي سگهين ٿي؟"

"ڪهڙي هڪ ڳالهه؟"

"هريش ۽ مهيش هتي ڇو ٿا اچن؟"

"وري اها ڳالهه!"

"چاڪاڻ جو هريش تو کي چاهي ٿو."

"نريندر!"

"مهيش چاهي ٿو، پر ظاهر نٿو ڪري."

"نريندر!"

"اهي ڪهڙيون خواهشون آهن، جي هريش دٻايون آهن ۽ مهيش انهن کي نئون رخ ڏنو آهي؟"

"نريندر هن طرح ته زندگي برباد ٿي ويندي!"

"زندگي برباد ٿي چڪي آهي!"

"ڪيئن برباد ٿي چڪي آهي؟"

”چا هريش توسان ڪڏهن به پيار جو اظهار نه ڪيو آهي؟“
”پيار جو نه پر موه جو اظهار ڪيو آهي.“
”ڪڏهن؟“
”شاديءَ کان اڳ.“
”۽ تنهنجو جواب؟“
”منهنجو جواب، توسان شادي!“
”انجو ڪهڙو ثبوت آهي ته جو ٻار تنهنجي پيٽ ۾ آهي، انجو پيءُ مان آهيان؟“

منهنجي سر تي ڄڻ پهاڙ ڪريو.

چيم، ”مونکي تون ماري ڇڏ، پر مونتي تون اهو الزام نه هڻ. تو کي منهنجو قسم آهي، پنهنجا اکر واپس وٺ نه ته مان هن دنيا مان هلي وينديسانءِ. الزام جو ايڏو بار ڪٽي مان جيئي نه سگهنديس.“

”هو تنهنجي گوڏن ۽ مرن تي ڳالهائي ٿو ۽ ساڙهيءَ جي مٿي چڪڄڻ تي ان ۾ هو سونهن ڏسي ٿو. هنکي اها سونهن ڪنهن ڏيکاري؟“

”مونتي ايڏو ظلم نه ڪر نريندر. تون مونکي ماري ڇڏ، پر ايڏو الزام نه هڻ.“

هو بستري تان اٿي ڪڙو ٿيو. منهنجي وارن ۾ هٿ وجهي انهن کي زور سان ڇڪيندي چيائين، ”ڪميٽي!“

”تون مونکي مار.... مار.... تون ماري ڇڏ! هاڻ مان زنده رهڻ چاهيان به نٿي.“

”هاڻ تون ڇو زنده رهندينءَ، تنهنجا راز جو کلي ويا آهن.“

وارن مان هٿ ڪڍي هن زور سان پيٽ تي لت نڪاءِ ڪئي.

لت لڳڻ سان منهنجو ساهه ڄڻ بند ٿي ويو. اکيون ڪاپار ۾ چڙهي ويون ۽ مان بيهوش ٿي ويس. هو ڪيڏي مهل گهر کان ٻاهر هليو ويو، انجي مونکي ڪا سمڪ نه رهي.

مان ان پلنگ تي بيهوش پيئي هئس. اهو پلنگ جنهنجي چادر تي رت جو ڄڻ تلاءُ اٿلي پيو هو. هوش ۾ اچڻ سان مون

پاڻ نهايت گهڻي تڪليف محسوس ڪئي. پلنگ تي ايڏو رت جو تلاءُ ڏسي گهٻرائجي ويس ۽ جڏهن باٿ روم ويس، تڏهن هڪ نهايت زور سان اُڇل آئي ۽ رت جو هڪ وڏو گُنڊو زور سان اُڇل ڏيئي ٻاهر نڪري آيو. پلٽي جي ڦوٽي جيان، وچ ۾ ننڍو اڇو ٽڪرو. سڄي باٿ روم ۾ رت ڦهلجي ويو ۽ مان ان باٿ روم ۾ بيهوش ٿي ويس. نه معلوم ڪيترو وقت اتي بيهوش پيئي هئس. هوش ۾ اچڻ شرط مون جاري تي رکيل سگريٽ جي خالي ٽن کي کنيو ۽ رت ۽ ماس جو اهو ٽڪر، جنهن ۾ اڇو ٽڪر به هو، مون سگريٽ جي ان خالي ٽن ۾ وڌو. جسم جو زور لڳائي مان اُٿيس ۽ ان سگريٽ ٽن کي کڻي ٻاهر آيس.

مان سڄي رت سان پريل هئس ۽ مان ماءُ بڻي هئس، پر منهنجو ٻار منهنجي هنج ۾ نه پر سگريٽ جي ان دٻي ۾ هو جنهن ۾ مرد جي تهذيب بند هئي. ان دٻي کي تاڪ تي رکندي مان تڙپڻ لڳيس. او منهنجا پٽ، او منهنجا ساهه، تبڻ ته ائين ڪيپي ته تون منهنجي هنج ۾ هجين پر مون آياڳيءَ توکي سگريٽ جي دٻي ۾ بند ڪري نهايت بي رحميءَ سان هن تاڪ تي رکي ڇڏيو آهي.

انجنيئر صاحب ڊاڪٽر کي وٺي اچي، اها اميد نه ڇاٽي مون کيٽ مان ڪپهه جا ٽڪرا ۽ ڪپڙا کنيا ۽ تنهن بعد هلڻ جي حالت ۾ نه هوندي به سگريٽ جو اهو دٻو کڻي، ٽئڪسي پڪڙي پاسي واري مئٽرنٽي هوم ۾ ويس، جتي مان پورا ٽي ڏينهن بيهوش پيئي هئس.

ستن ڏينهن بعد مان ان اسپتال مان ٻاهر نڪتس ۽ پيڪي گهر ويس. ٽي ڏينهن اڃا به رت جو هلڪو وهڻ جاري هو.

ٻن الڳ وقتن تي هريش ۽ مهيش آيا. ٻنهي پنهنجي نقط نگاهه کان نريندر کي گهٽ وڌ ڳالهايو. هريش چيو، "مان اڃا به تيار آهيان." مهيش به چيو، "جيڪڏهن نريندر منهنجو دوست نه هجي ته مان جيڪر توکي پنهنجي زندگيءَ ۾ آڻي پنهنجو سوڀاڳيه سمجهان."

مون کين چيو ته هاڻ منهنجو نريندر سان رشتو ختم ٿي

چڪو آهي - مان هاڻ هن وٽ ڪڏهن به نه ويندس. پر هنن جون اهي ڳالهيون ٻڌي مون انهن ۾ ڪوبہ چاهہ نہ ڏيکاريو. ان طرح سان نريندر جي چيل غلط ڳالهين ڪي سندس ڪيل گناهہ ڪانپوءِ درست ڪرڻ جي ڪا ضرورت نہ هئي.

تنهن ڪانپوءِ مون سرجن وٽ وڃڻ شروع ڪيو، جو ان قسم جي ڪيسن ڪي ڪاميابيءَ سان منهن ڏيئي سگهيو ٿي.

منهنجي اندران جيترو ٿي رت وهيو هو، اوترو ئي پنهنجي من ۾ نريندر لاءِ منهنجو پيار برف جيان ٿڌو ٿيندو لڳو هو.

ڪوپريج هاسپيٽل ۾ ويهي مان ان شخص تي سوچيان ٿي، جو مونکي ماري ڪنهن هوٽل ۾ بيمار پيو آهي. مون سگريٽ جي ان ٽن ڪي گيٽ وي آف انڊيا وٽ سمنڊ ۾ ڦٽو ڪيو آهي. اهو ٽن ترندو آخر پاڻيءَ ۾ ٻڏي ويو. آن ٽن ڪي ڏسندي منهنجو من پرجي آيو ۽ مان ٽئڪسيءَ ۾ روئندي گهر آيس. اهو روئڻ اڃا بہ چالو آهي.

پر هيءُ ڪير آهي جو اِسپتال جي ڪنڊ ۾ ڪنڌ هيٺ ڪيو ويٺو آهي. ڪير آهي؟ ڪير آهي جو مدت ڪان پٿر جي بوتي جيان ڪڙو آهي؟ اڙي منهنجي دک ۾ هوايترو پوڳي ٿو.... پر اڳيان ٿتو اچي، جو غلط آهي ۽ پنهنجي گناهہ ڪان واقف آهي. ڇا هيءُ شخص اڃا بہ مونکي پاڻ جي اميد رکي ٿو؟ ڇا مان هن شخص جي زندگيءَ ۾ واپس وڃي سگهان ٿي، جنهنکي مون ڪڏهن پراڻن سان چاهيو هو، پر جو مونکي سڃاڻي نہ سگهيو هو- پر ڇو آيو آهي هو؟- ڇو؟ ڇو هنجو ڪنڌ هيٺ ۽ منهن ڏک سان پريل آهي؟

تڏهن اوچتو هنجي موجودگيءَ جو دباءُ منهنجي من تي پويٺو ۽ منهنجو من ڪروٽا سان پرجي ٿو اچي.

رت جو درياهہ وهندو هلي ٿو، پر برف ڳرندي وڃيٿي.

ظفر حسن

پنھنجو پنھنجو غرض

هوئن ته آءٌ آفيس ۾ ڪلاڪ اڌ دير سان ئي ايندو آهيان، پر اڄ گهڻو دير سان اچڻ بلڪل قدرتي ڳالهه هئي، ڪالهه ئي مئنيجنگ ڊائريڪٽر پنهنجو دورو ڪري واپس موٽي ويو هو. هو آيو ته هتي ٻن ڏينهن لاءِ هو، پر منهنجي جيڪا حالت ٿي هئي، ائين ٿي لڳو ته آءٌ ڪو سانڍهه ۾ سال رڌو رهيو هوس. دراصل منهنجي مصروفيت ته ان ڏينهن کان شروع ٿي هئي، جڏهن پندرهن ڏينهن اڳي، ايم-ڊي جي دوري جو پروگرام آيو هو. فيڪٽرين جي وزٽون، چيمبر آف ڪامرس طرفان لنچ، بئنڪرز ائسوسي ايشن طرفان ائٽهوم ۽ الائي ڪهڙا ڪهڙا پروگرام رٿا پيا. ڪنهنکي ڪو وقت نهکي ته ڪنهنکي ڪو، مس مس وڃي شيڊيول تيار ٿيو هو.

اڄ ڪافي دير سان پهتو هوس، پر انجو ڪو الڪو ڪونه هو. يارنهن ٿي چڪا هئا، پر ان جو ڪو احساس ئي ڪونه هو. جڏهن به ڪا انسپيڪشن يا اهي مصيبت جا دورا پورا ٿيندا آهن، ته ٻئي ڏينهن هرڪو آرام سان ايندو آهي ۽ ماحول مان اها چڪتاڻ گم هوندي آهي، جا صاحبن جي اچڻ ڪري پيدا ٿيندي آهي. اهوئي سبب هو جو اڄ بئنڪ جي ماحول ۾ هڪ ڍرائي، هڪ سڪون هو. انجو ثبوت پي-اي جي دير سان اچڻ مان ظاهر هو. هوئن آءٌ جيئن ئي ڪرسيءَ تي ويهندو آهيان ته پي-اي هڪدم ٻڌائيندو آهي ته ڪير ڪير آيو ۽ ڪٿان ڪٿان فون آيا. پر اڄ 'انٽرڪام' جي سيٽي ڪافي دير ڪانپوءِ وڳي. مون بٽڻ دٻايو.

"سر، هيڊ آفيس مان 'اينڊ يوز' ڊپارٽمنٽ مان رضوي صاحب فون ڪئي هئي، رڪوريءَ جي ليٽيسٽ پوزيشن پڇي اٿس. ٻيو فون چوڌري ڪرم الاهيءَ جو ۽ ٽيون فون نواب حشمت علي خان جو جو هو." پي-اي اڙدوءَ ۾ مونکي ٻڌايو. اسين بئنڪ ۾ اڙدوءَ ۾ ئي ڳالهائيندا آهيون. بئنڪ ۾ پٽيوالي ڪان وٺي مون تائين، اهائي زبان هلندي آهي.

”ڀڌو مسٽر خان، توهان احتشام کي چئو ته اسٽيٽمينٽس تيار ڪري وٺي ۽ نواب صاحب کي فون ڪريو.“ مون چوڌري ڪرم الاهيءَ جي فون کي ڌيان ۾ نه آندو. هو اسانجي بئنڪ جو قرضي هو. ضرورت هوندس ته پاڻيهي فون ڪندو، نه ته اسين قرضين کي لفٽ نه ڏيندا آهيون.

”پر سر، نواب صاحب جن فرمايو هو ته پاڻيهي وري فون ڪندا“.

نواب حشمت علي خان جو نالو ٻڌي سوچڻ لڳس. اڄا ڪالهه ئي ته نواب صاحب سان ملاقات ٿي هئي. ايم. ڊيءَ جي شان ۾ لنچ جهلي هئائين ۽ وري اڄ سندس فون آئي هئي. سندس ڪهڙو ڪم هوندو. ڪارخانو لڳائڻو ته ڪونهيس، جو قرض کپندو هوندس. يا ٿي سگهي ٿو ڪنهنکي ڪا نوڪري ڏيارڻي هجيس. اسان بئنڪرن ۾ انهن ڪمن کان سواءِ ٻيا ڪهڙا ڪم پئجي سگهن ٿا. ان باري ۾ سوچيندو رهيس.

ڪارخاني تي قرض واري ڳالهه دل کي نه آڙي. نواب صاحب جي ملاقات ڪانپوءِ سندس حالت مان اهو اندازو لڳايم ته ڪارخاني لڳائڻ جي همت نواب صاحب هاڻي نٿو ڪري سگهي. باقي ٿي سگهي ٿو ڪنهنکي نوڪريءَ لاءِ سفارش ڪرڻي هجيس. ٻيو ئي ڪهڙو ڪم هوندس. اڄڪلهه نوڪرين لاءِ سفارشن جي اصل ڏم لڳي پئي آهي.

نواب حشمت علي خان جيصورت اکين اڳيان ڦرڻ لڳي. مون کيس گهٽ سالن ڪانپوءِ ڏٺو هو. جهڙو سندس نالو هو، تهڙي هئس حشمت، رعب ۽ دٻدٻو. پر هاڻي ڪجهه ڍرڪي ويو هو. پر تڏهين به سندس شاندارماضيءَ جا اهڃاڻ سندس شخصيت مان بکي رهيا هئا. پهرين ته ايترو بندرو ڪونه لڳندو هو، پر هاڻي پيٽ نڪري اچڻ ڪري بندرو پي لڳو. شيروانيءَ ۾ ته ويتر وڌيڪ ٿلهو پي لڳو. اهڙي ئي چمڪدار شيرواني پيل هئس، جهڙي اڳي پائيندو هو. شيرواني ماڻهوءَ جا اڇا ڪارا پڌرا ڪري ڇڏيندي آهي. ماڻهو ذرو به ٿلهو ٿئي ته ڦاٽ ڪايو وجهي.

نواب صاحب کي پاجامو به ساڳيوئي پيل هو. نواب صاحب سدائين چوڙيدار پاجامو پائيندو هو ۽ پير ۾ سليم شاهي جوتو. نواب صاحب پان به دستور وانگر ئي چٻاڙي رهيو هو. مون ڪڏهن به نواب صاحب کي پان کانسواءِ نه ڏٺو. سندس ماٿهو پاندان سان سدائين موجود هوندو هو. سندس ڳاڙها ڳاڙها ڏند به جدا ٿي چڪا هئا، البت رنگ ۾ ڪارا پئي لڳا. هڪڙو فرق سو ڏٺم ته نواب صاحب جون مڇون پهرين کان گهاٽيون ۽ وڏيون ٿي لڳيون، تنهن کانسواءِ ڪاريون به. نواب صاحب شايد ڪيس لڳائڻ شروع ڪيو هو. سندس مٿي جا وار به ڪسي ويا هئا، پر جيڪي به باقي بچيل هئا، سي به ڪارا ٿي لڳا. وارن کسڻ جو رڳو مون اندازو لڳايو هو، باقي اڳي مون ڪڏهن به نواب صاحب کي بنا ٽوپيءَ نه ڏٺو هو. سدائين جناح ڪئپ پيل هوندي هئس. سندس ہاڇ ۾ پيل ٿلهي مهر واري منڊي اڄ به موجود هئي. ان منڊيءَ کي آءٌ ڪڏهن به وساري نه سگهندس، جو ان منڊيءَ ۾ جيڪو پٿر يا ڌاتو هو، ان تي عربي ۽ فارسيءَ ۾ ڪجهه لفظ لکيل هئا، بلڪل ائين، جيئن پراڻن سڪن تي هوندا آهن. سائيز ۾ به انهيءَ منڊيءَ جي ٽڪ تمام وڏي هئي ۽ ڏسندڙ جو اڇاڻائيءَ ۾ به ڌيان ڇڪائيندي هئي. ڪاليج ۾ ڊبيٽ ۾ جڏهن چيف گيسٽ هو ته اسٽيج تي سائنس گڏ وهڻ ڪري هڪ دفعو موقعو وٺي پڇيو هومانس ته ٻڌايو هئائين ته: اها سندس موروثي مهر آهي، جي سندس ابا ڏاڏا پنهنجي رياست ۾ جڏهن فرمان جاري ڪندا هئا ته اها مهر هڻندا هئا.

ڪلهه مانيءَ تي نواب صاحب ايم-ڊيءَ کي پاڪر پائي مليو. پراڻي ياري هئن. هندستان ۾ آگري ۾ گڏ پڙهندا هئا. سندن ملڻ جي بي تڪلفيءَ جي انداز مان سندن گهراڻپ جو پتو ٿي پيو. اهوئي سبب هو جو ايم-ڊيءَ پنهنجي پروگرام کي هيٺ مٿي ڪري به نواب صاحب جي دعوت قبولي هئي. نواب صاحب کي چيمبر آف ڪامرس جي ڊنر جي ڪارڊ مان پتو پيو هو ته ايم-ڊي دوري تي اچي رهيو آهي، انڪري ڪين سڌو سنئون هيڊ آفيس ۾

فون ڪري مانيءَ جي دعوت ڏني هئائين ۽ ايم. ڊيءَ ٽيڪسٽائيل مل اونرز ائسوسيئيشن جي لنچ ڪئنسل ڪري نواب صاحب جي لنچ قبول ڪئي هئي. مونکي اڃا تائين ايم. ڊيءَ جا لفظ ياد آهن. ”نواب صاحب منهنجو جهونو دوست آهي، ان جي دعوت ڪاٽي پوندي. ڪا ٻي دعوت ڪئنسل ڪري ٻه تائيم ڪيو.“ ۽ پوءِ لاچار ٽيڪسٽائيل مل اونرز جي دعوت ڪئنسل ڪرائي هئم. جيتوڻيڪ ملن وارا همراهه ڪاوڙجي پيا هئا، پر مون لاءِ ٻي ڪا صورت ڪانه هئي.

جڏهن اسين نواب صاحب جي گهر پهتاسون ته ايم. ڊي منهنجي واقفيت ڪرائيندي نواب صاحب کي چيو، ”پائي حشمت، هيءُ آهي اسانجو زونل مئنيجر رشيد.“ ايم. ڊي منهنجو اڌو گابرو نالو ونئي ڪجهه پنهنجائپ ۽ رعب ڏيکاريو.

”محمود، هي ته پنهنجو چوڪرو آهي.“ وري مون ڏانهن رخ ڪندي نواب صاحب چيو، ”ڪيئن آهين انصاري.“ نواب صاحب جي انهيءَ بي تڪلفيءَ منهنجو ايم. ڊيءَ اڳيان مان وڌائي ڇڏيو. نواب صاحب سان منهنجي واقفيت ڪاليج جي زماني کان هئي. جڏهن آءٌ يونين جو جنرل سيڪريٽري هوندو هوس. نواب صاحب نهايت باقاعدگيءَ سان اسان جي هر فنڪشن ۾ پنهنجي ٻيگم صاحب سان گڏ ايندو هو. پر انهن ڏينهن ۾ نواب صاحب جو شان ۽ دبدبوئي ٻيو هو. ٻه ڪارون هونديون هئس. سدائين چار پنج چٺا گڏ هوندا هئس. هڪ اخبار ۾ سدائين سندس بيان ۽ فوٽو ڇپجندا رهندا هئس. پر پوءِ نواب صاحب جو نالو گهٽ ٻڌجڻ لڳو. شايد چونڊن ۾ هارائڻ کان پوءِ خود ئي پس منظر ۾ هليو ويو. اليڪشنز ۾ لک خرچ ڪيائين، پر برادريءَ جي بنياد تي ڪو ڪانئس ڪٽي ويو. ان کان پوءِ شايد نواب صاحب جي دل کجي ويئي ۽ هڪ قسم جي گوشه نشيني اختيار ڪئي هئائين. ماڻهو چون ٿا ڪٽي ويو، انڪري وچي ڪنڊون ڳوليائين. پر مونکي اها سندس دشمن پروپئگنڊا لڳي، نه ته نواب صاحب جهڙي خانداني ماڻهوءَ جي ڪٽڻ جو سوال ئي پيدا ڪونه ٿي ٿيو. سندس گهر، گهر نه هو، پر

هو. ڪنهن هندو سيٺ جو هو، جو ڪيس الاٽ ٿي مليو هو. ان محل جي باري ۾ چوڻ هو ته پاڻ ڪوڙو ڪليم پري اهو محل حاصل ڪيو هئائين. خانداني ماڻهن جا دشمن ته ٿيندا ئي آهن، اها ڳالهه به سندس برادريءَ مان ئي نڪتي هئي ۽ سا به چونڊن جي دوران. پر مون ڪڏهن به اهڙين افواهن تي اعتبار نه ڪيو. خانداني ماڻهو پري کان پڌرو. ڪالهوڪي لنچ ۾ محل جي شاندار سجاوت ڏسي حيران ٿي ويو هوس. آءٌ شايد هن پاسي ڪافي عرصي کان پوءِ آيو هوس. سندس محل شهر جي اهڙي پاسيري حصي ۾ آهي، جو اتان لنگهڻ به ڪونه ٿئي. محل جي اندر ته آءٌ اڃا به گهڻي وقت کان پوءِ آيو هوس. آخري دفعو مان جڏهن ويو هوس، جڏهن نواب صاحب عيد ميلاد النبيءَ جو جلسو ڪيو هو پين ته وڃي بنگلن تي بنگلا الاٽ ڪرايا هئا، پر نواب صاحب هڪ ئي گهر تي صبر ڪيو هو. نواب صاحب مونکي خود ٻڌايو ته: امروها ۾ سندس به حويليون هيون ۽ تنهن کان سواءِ دهليءَ ۽ لکنوءَ ۾ هڪ هڪ بنگلو هو، جتي وزير ۽ گورنر اچي مهمان ٿيندا هئا. هونئن ماڻهن ۾ اهو چوڻ هو ته نواب صاحب هتي تي بنگلا پيا به الاٽ ڪرايا هئا، جي هن وڪڻي ڇڏيا، پر اهو به شايد بهتان هو. اهي سڀ اليڪشني اسڪينڊل هئا، ڪيس بدنام ڪرڻ لاءِ.

آءٌ لنچ تي الائي ڇا ڇا سوچيندو رهيس، ۽ نواب صاحب جي هڪڙي ڳالهه مونکي ڏاڍو متاثر ڪيو. نواب صاحب جي اها ساڳي وضع هئي. ڳالهه ڳالهه تي ٽهڪ، ڳالهه ڳالهه ۾ شعر تي شعر، سندس جملن ۾ اهو ساڳيو ڇهندڙ انداز. مونکي اڃا تائين ياد هو. نواب صاحب جي طور طريقن ۾ ذرو به فرق ڪونه هو. سندس ان طبعيت مان سندس خانداني عظمت بکي رهي هئي. ٻيو ڪو سندس جاءِ تي هجي ها ته الائي ايتريون تڪليفون برداشت ڪرڻ کانپوءِ جيئرو به هجي ها يا نه، جي جيئرو هجي ته پڪ دماغي توازن وڃائي ويهي ها.

ماني کائيندي نواب صاحب ايم. ڊيءَ کي منهنجي باري ۾ ٻڌائيندي چيو، ”مان هنکي ننڍپڻ کان سڃاڻان، ڏاڍو سلڇڻو ڇوڪرو

هوندو هو.“ نواب صاحب ايم- ڊي اڳيان منهنجي تعريف ڪري، مونکي اچا ٻه احسانمند ڪري ڇڏيو. وري مونکي مخاطب ٿي چوڻ لڳو، ”ڀائي، مونکي ته خبر ئي ڪونه هئي ته تون ڪو هتي آهين؟“

”جي نواب صاحب، سال ڪن ٿيو آهي. فرسٽ پروموشن آهي.“ مون ايم- ڊيءَ جي خوشامد ڪندي چيو، ”محمود صاحب جنجي مهرباني آهي جو توهان مونکي هتي ڏسي رهيا آهيو.“ آءٌ دل ئي دل ۾ نواب صاحب جا احسان مڃڻ لڳس، جنهن منهنجي ايم- ڊيءَ اڳيان پنهنجائپ ڏيکاري، منهنجي ساک وڌائي ڇڏي.

نواب صاحب جي ماني هونءَ ته لاجواب هئي، پر منجهس مرچ البت تيز هئا. ان ڪري گرانهن تي پاڻي پيٽ ڪري پيٽ جلدي ڀرجي ويو. مانيءَ ڪانپوءِ ڪچهريون ڪندي پان کائيندي ڪافي وقت ٿي ويو. مون ايم- ڊيءَ کي ياد ڏياريو ته مل ۾ وزٽ جو ٽائيم ڇئين وڳي جو هو. ايم- ڊي مٿل محفل ڏسي، مونکي چيو ته فون ڪري ٻڌائي ڇڏين ته پنجين ڌاري پهچنداسون. منهنجي خيال ۾ ته فون ڪرڻ جي ضرورت ڪانه هئي، جو هو مل ۾ ٽيستائين ويٺا هوندا، جيستين اسين نه پهچنداسون. سندن مل هليئي اسان جي قرض تي پيئي. پر ايم- ڊيءَ جي چوڻ ڪري لاچار فون ڪرڻ اٿيس ته نواب صاحب چيو، ”فون ته ٽن ڏينهن کان خراب آهي، گذريل هفتي برسات پئي هئي ڪمپلينٽ ڪري ڪري ٿڪجي پيا آهيون ڪمبخت چون ٿا لائين ۾ پاڻي سمي ويو آهي، ٻه ٽي ڏينهن لڳندا. پئي هنن ٽيليفون وارن سان خدا پڄي.“

اچا ته اها ڳالهه آهي، مون خود اوهانکي فون ڪرڻ جي ٻه ٽي دفعا ڪوشش ڪئي، پر هر دفعي انگيج پئي لڳو.“ وري ايم- ڊيءَ ڏانهن منهن ڪندي چيم، ”ڪا ڳالهه ڪانهي سر، هو اسانجو انتظار ڪندا.“ مون معنيٰ ڀري مرڪ سان ڳالهه ڪئي. ايم- ڊي ٻه دل ۾ سمجهي ويو هوندو ته قرض ورتو اٿن ۽ اچا ٻه وٺڻو اٿن، سو انتظار ڪيئن نه ڪندا.

جڏهن موڪلائڻ لڳاسون ته نواب صاحب ويندي ويندي مونکي

چيو، ”انصاري، ايندو ڪر ڪڏهن ڪڏهن. پنهنجو گهر اٿئي.“ نواب جي پنهنجائپ وارن انهن جملن اچا ب مونکي سندس قدردان بڻائي ڇڏيو.

دروازي تي موڪلائيندي وقت جڏهين هٿ ملايومانس ته سندس مهر واري منڊي وري اکين اڳيان اچي ويئي، جا نواب صاحب جي مخصوص نشاني هئي.

سندس اهي موڪلائڻ وقت چيل پنهنجائپ وارا جملا منهنجي ڪنن ۾ پڙاڏجڻ لڳا ۽ نواب صاحب مونکي اچ ئي فون ڪيو هو. سندس فون مون ۾ اڻ تڻ پيدا ڪري ڇڏي هئي. پهرين ته خيال آيو ته آءٌ خود فون ڪريانس، پر خود چيو هئائين ته هو پاڻ فون ڪندو، ان ڪري فون ڪرڻ جي جرئت نه ڪيم. نواب صاحب سان هڪ قسم جو تعلق پيدا محسوس ڪيم. پنهنجائپ پيي لڳم.

مون وٽ ان وقت ب ملاقاتي ويٺا هئا، جڏهين نواب صاحب جي ٻيهر فون آئي.

”هلو، انصاري اسپيڪنگ.“

”ها ڀائي، آءٌ آهيان نواب حشمت علي خان.“

”سلام عليڪم نواب صاحب.“

”وعلڪم سلام“

”حڪم نواب صاحب.“

”ڀائي حڪم وڪم ڪونهي، هڪ ڪم آهي،“ سندس آواز ڪجهه ڍرو ٿيندو ويو. ”سوچيان ٿو ته توکي چوان يا نه.“

”بي تڪلف ٿي چئو.“

”دراصل مونکي خوشي ٿي آهي ته هن شهر ۾ پنهنجا ب موجود آهن، مون ميان محمود آڏو تنهنجي واکاڻ ڪئي ۽ هو ب ڏاڍو تومان خوش آهي.“

ايم - ڊيءَ جو نالو ٻڌي پهرين گهٻرايس، پر پوءِ خوشي ب ٿي ته منهنجي تعريف جڏهن نواب صاحب ڪئي هوندي ته ڪم اچا ب پڪو ٿيو هوندو.

”نواب صاحب، اوهانجي وڏي مهرباني جو اوهان مونکي

پنهنجو سمجهو ٿا، دراصل اها منهنجي خوش نصيبي آهي.“

”نه پٽ، ان ۾ ڪا مهربانيءَ جي ڳالهه ڪانهي. تون پنهنج
آهين ۽ خانداني ماڻهو آهين. تو کي پنهنجو سمجهي ٿي ته فو
ڪٿي اٿم. نه ته تون مونکي سڃاڻين ٿو ته اسانجي آفيسرن وافيسر
سان پئي ڪانه. اسين خاوشيءَ سان هڪ ڪنڊ ۾ ويٺا هونداسين
پر ڪنهنکي ڪم نه چونداسون.“

”پر نواب صاحب اوهانجو مون تي حق آهي، ته اوها
مونکي ڪم چئو.“

”پٽ، اها مهرباني آهي، جو تون ائين ٿو سمجهين. دراص
ڳالهه اها آهي ته هڪ ڇوڪرو آهي، خانداني. خانداني ڇا پر اعل
خانداني. اڄڪلهه ته ٽٽي تامڙي پيا جاوا ڪن. پر هي نوجوان نهايت
خود دار ۽ شريف آهي ۽ سخت مجبوريءَ هيٺ آهي. تو وٽا
گهڻائي انڊسٽرليسٽ قرض ڪڻن ٿا. انهن کي چئي هن نوجوا
جي چڱي .و کي مدد ڪري سگهين ٿو. آءٌ خود هنجي مدد ڪند
رهندو آهيان، پر هن دفعي هنکي ڳچ رقم کپي، جو ٻن پيٽن ج
شادي ڪرائڻي اٿس.“ آءٌ نواب صاحب جي هن عجيب ڪم ت
ڪجهه سوچڻ لڳس ته ڪهڙو جواب ڏيان. نواب اڃا ڳالهائي ره
هو، ”پوءِ هي ڪر اڄ سوان ٽيڻ کپي. هنکي سخت ضرورت آهي
موقعو ٿي اهڙو آهي.“

”جي، جي نواب صاحب بلڪل ڪوشش ڪبي. آءٌ حاضر آهيان.

”نه ڪوشش ووشش نه. هي ڪم ڪرڻو پوندو.“

ساميهون ٻن ملاقاتين جي هئڻ ڪري ۽ نواب صاحب ج
هن عجيب ڪم ڪري سوچ جواب ڏيئي رهي هئي، تنهنڪر
چيومانس، ”نواب صاحب، هيٺر ڪجهه وزٽرس ويٺا آهن. پوءِ
خود اوهانکي فون ڪندس.“

”فون ڪمبخت اڃا تائين خراب پئي آهي. آءٌ خود تو
فون ڪندس. تين وڳي ٺيڪ رهندو.“

مون واچ ۾ ڏٺو، ٻه ٿي رهيا هئا، ”سادي تين وڳي ڪجو.
”چڱو.“ ۽ هن فون رکي ڇڏي.

ٿوري دير ڪانپوءِ ملاقاتين اجازت ورتي. آءٌ ڪجهه سوچڻ لڳس. ڪجهه دير تائين ڪرسيءَ تي خاموش ويٺو رهيس. ٻيل وڄايم پٽيوالو اندر آيو اخبارون، سگريٽ جو پاڪيٽ ڪنيم ۽ پٽيوالي کي بريف ڪيس کڻڻ لاءِ چوڻ وارو هوس ته خيال آيم ته لنچ تي پيو وڃان موٽي اچڻو آهي، جيتوڻيڪ بڪ مري چڪي هئي، پٽيوالي کي چيم، ”بس ٺيڪ آهي، ڪجهه ڪونهي.“ ڪرسيءَ تان ڪوٽ کڻي پائڻ لڳس ۽ ٻاهر هليو آيس، رستي ۾ سوچيندو رهيس. عجيب ڪم هو، ڪنهن ٻئي ڪان، اهو به انڊسٽريلسٽن ڪان پئسا وٺي مدد ڪرڻ، ڪنهن اداري يا سوسائٽيءَ جي نه، پر ڪنهن ماڻهوءَ جي. آخر نواب صاحب اهڙو ڪم مونکي ڇيو هوندو ته مونکي پنهنجو سمجهي. پر نواب صاحب ۽ ايم ڊيءَ جي دوستي منهنجي دل ۾ شڪ وجهي ڇڏيو. ڪٿي ايم ڊي نواب صاحب جي معرفت منهنجي آزمائش ته نٿو وٺي نه ڪٿي آءٌ ڪا رشوت ته ڪونه ٿو وٺان. انهيءَ خيال ايندي ئي آءٌ گهٻرائجي ويس. خدا حاضر ناظر آهي ته مون ڪڏهين به رشوت ڪانه ورتي آهي. باقي ڪجهه سوکڙيون ضرور قبول ڪيون اٿم، اهي به سنگت جي ڪري. ڪا پين، ڪا واچ، اليڪٽرڪ شيور، ذهن ۾ مختلف شيون گهمي ويئون. پر اهي شيون رشوت ڪونهن. آءٌ پنهنجو پاڻکي آٿت ڏيڻ لڳس. اهي منهنجن دوستن خود ڏنيون هيون. اهي انڊسٽريلسٽ سدائين پيا ولائت وڃن، ڪا نه ڪا سوکڙي وٺيو اچن. البت ننڍي ڀاءُ جي شاديءَ جو خيال ايندي ئي پگهر اچي ويو. ان شاديءَ ۾ مڙنئي پارٽين چڱو چوکو مال ڏنو هو. پر خدا جو قسم، اها رشوت ڪانهي. مونکي ڀڙين ته خبر ئي ڪانه پئي ته ڪهڙو مال ڏنو اٿن. مون خود ته ڪونه ڇيو هومان. پر پوءِ جڏهين گفٽ باڪس کليا ته خبر پئي، پوءِ مون خود ڇيو هومان ته: اهو مناسب ڪونه هو. پر هو مرڳوئي دل ۾ ڪرڻ لڳا ته مونکي اهو چوڻ نه کپندو هو. آخر سندن به سنگت ۾ ڪجهه حق هو. آهي به سچي ڳالهه، سيٺ احمد ڀائي کي ته چوندو ئي چاچا آهيان. چوڌري نورالاهي ته اصل ڀائرن وانگر آهي. راجا احمد نواز به يار آهي. اهي ڳالهيون

سوچيندو رهيس. سمجهه ڪم نه پئي ڪري ته ڇا ڪريان. ڪٿي ايم - ڊيءَ جو واقعي اهو منصوبو نه هجي، منهنجا ته لاهه نڪري ويندا. پر نواب صاحب اهڙي منصوبي ۾ ڪڏهين شريڪ نه ٿيندو. آءٌ ته پاڻ نواب صاحب جي ڏاڍي عزت ڪندو آهيان. مون ڪيس ڪڏهين تڪليف ڪانه ڏني آهي، پوءِ هو ڇو ان منصوبي ۾ شريڪ ٿيندو. پر ڪجهه دل کي يقين نه آيو. ٿي سگهي ٿو منصوبو سٽيو ويو هجي. آخر ته ايم-ڊي ۽ نواب صاحب ننڍپڻ جا يار آهن. ان معاملي ۾ مون کو رسڪ وٺڻ، خطري جي ڳالهه سمجهي ۽ فيصلو ڪيم ته ڇا به هجي، آءٌ نواب صاحب کي صاف صاف چئي ڇڏيندس ته: آءٌ انڊسٽريلسٽن کان پئسا نٿو وٺي سگهان. اهو مون کان ممڪن ڪونهي. پر وري خيال آيو ته جي ڪو منصوبو نه هجي ته پوءِ! ۽ نواب صاحب واقعي ڪنهن مستحق ماڻهوءَ کي امداد ڏياريندو هجي ته پوءِ منهنجو انڪار ڪٿي نواب صاحب کي خراب لڳو ته، ۽ ڪٿي نواب صاحب انهيءَ کي فيل ڪري ۽ ڪڏهين ايم - ڊيءَ وٽ منهنجي خلاف مٿاڇري، معمولي شڪايت به ڪري وجهي ته. ۽ ايم - ڊي جي دل ۾ منهنجي لاءِ وڃايل سٺو خيال تبديل ٿي وڃي ته. هي جو مون محنتون ڪري، خوشامد ۽ چاپلوسي ڪري، مس مس پاڻکي ان پوزيشن ۾ آندو آهي. سال ٻن ۾ ته پروموشن به ڏيو ٿي ويندي. ڪٿي اها معمولي ڳالهه منهنجو مستقبل نه خراب ڪري وجهي. پوءِ ڇونه اهڙو طريقو ڳولجي، جو لال به رکجي ۽ پريت به رهجي اچي. سو بيشڪ امداد ڪندس، پر انڊسٽريلسٽن کان پئسا وٺي نه، پر پنهنجي کيسي مان.

گهر تائين پهچندي مسئلو حل ٿي چڪو هو. پريشاني به دور ٿي چڪي هئي. مٿل بڪ جيئري ٿي چڪي هئي. مون کي آفيس موٽڻ ۾ ڪجهه دير ٿي وئي هئي. واپس پهتس ته خبر پئي نواب صاحب ٺيڪ ساڍي ٽين وڳي فون ڪئي هئي. بهرحال مونکي هاڻي ڪو فڪر ڪونه هو. ذهن تان بار لهي چڪو هو.

ڏهين پندرهين منٽن کانپوءَ نواب صاحب وري فون ڪئي. ”معاف ڪجو، مونکي اچڻ ۾ دير ٿي وئي. هڪ پارٽيءَ

سان مليو هو.“ ڪوڙ ڳالهائڻ اسان ٻنهي وارن جي عادت بڻجي وئي آهي.

”ڪا ڳالهه ڪانهي، دير سويرتہ ٿيندي ئي آهي.“

”نواب صاحب، معاف ڪجو ان وقت اوهان سان تفصيل سان نہ ڳالهائي سگهيس جو ڪجهہ ماڻهو ويٺا هئا. دراصل ڳالهہ هي آهي، تہ آءٌ پنهنجين پارٽين ڪان ڪو فيور نہ وٺندو آهيان. اهو منهنجو اصول آهي، بس عادت بڻجي چڪي آهي.“ مون پنهنجي ايمانداريءَ جي ڌاڪ ويهاريندي ڪيس قائل ڪندي چيو، ”پر نواب صاحب، ائين نہ سمجهو تہ ان سلسلي ۾ آءٌ اوهانجو حڪم نہ مڃيندس. ان ڪري گذارش آهي تہ اوهان دل ۾ نہ ڪندا. آءٌ پنهنجي کيسي مان امداد ڪندس. سوئڻ بہ مستحق ضرورت مند ماڻهن جي امداد ڪرڻ اسانجو فرض آهي.“ آءٌ ڳالهائيندو رهيس: ”في الحال تہ ڪجهہ گهٽ رقم آهي، هزار کن رپيا، پر اوهان سان واعدو آهي تہ اڳتي بہ اهڙن خير جهڙن ڪمن ۾ مدد ڪندو رهندس.“ آءٌ ايترو ڳالهائي، هاڻي مات ٿي ويس. فون جي هن پاسي ڪجهہ خاموشي رهي. منهنجي دل ۾ ان چند سيڪنڊن جي خاموشيءَ ۾ خيالن جو طوفان لنگهي ويو، ’ڇا منصوبو ناڪام ٿي ويو. ڇا رقم گهٽ آهي، نواب صاحب ان تي خوش نہ ٿيو.‘ اڃا سوچ ۾ هئس تہ نواب صاحب جو آواز آيو، ”نہ پٽ انصاري، تنهنجي وڏي مهرباني. ڏس آءٌ توکي ڪا تڪليف ڏيڻ نٿو چاهيان، تون پنهنجو آهين. مونکي تنهنجي خبر آهي. مون حجت رکي توتي ڪم رکيو هو، پر جي بندوبست نٿو ٿي سگهي تہ فڪر ڪونهي. تون تڪليف نہ ڪر.“ نواب صاحب جي لهجي ۾ ڪجهہ پنهنجائپ، ڪجهہ مايوسي هئي. سندس ان لهجي مونکي پشيمان ڪري ڇڏيو. مون نواب صاحب تي هروڀرو شڪ ڪيو هو.

مون يڪدم ذري گهٽ رڙ ڪندي چيو، ”نہ نہ نواب صاحب، ائين ڪيئن ٿيندو. مونکي خوشي ٿيندي، جو آءٌ پنهنجي خوشيءَ سان ٿو ڏيان. مونکي دلي سڪون ملندو، جي مان ڪنهن ضرورتمند جي ڪم ايندس.“

”چڱو، مان سوچيندس.“ نواب صاحب جي ڍري آواز ۾ اڌ ميٽتا هئي.

”نه نواب صاحب، توهان ڪو فڪر نه ڪريو. ڇوڪري ڪي هينئر ئي مون ڏانهن موڪلي ڏيو. يقين ڪريو مون لاءِ اها رقم ڏيڻ ڪا وڏي ڳالهه ڪانهي. آخر ڪمايون ڇا جي لاءِ ٿا.“

”چڱو ڀلا تون خود نيڪ ڪم ڪرڻ تي زور ڀرين ٿو ته ڀوءِ نيڪ آهي. پر مون تو کي ٻڌايو ته نوجوان ڏاڍو خود دار آهي، اعليٰ خاندان جو فرزند آهي.“

”توهان اصل ڪنهن ڳالهه جو الڪو نه ڪريو. ساڄي هٿ کان ڏبو ته کاٻي هٿ کي خبر نه پوندي.“ مون کيس رسول الله جي سنت ٻڌائيندي قائل ڪندي چيو، ”هونءَ به اسين ٻئنڪر آهيون، جي ٻئنڪر راز نه رکي ته ٻئنڪر ڪهڙو.“

”نه نه، مونکي توهان تي اعتبار آهي. پر ڳالهه اها آهي، جو هن صورت ۾ هو ڪنهنجي به منهن تئو پوڻ چاهي. ڏاڍو حساس ۽ خوددار نوجوان آهي. وري به آءٌ پڇانس ٿو، هو هتيئي ويٺو آهي.“ نواب صاحب پنهنجو منهن شايد ماٺوث پيس ڪان ڀرڀرو ڪيو، جو سندس هلڪو آواز اچڻ لڳو: ”پٽ، انصاري صاحب جن خود پنهنجي ڪيسي مان تو کي امداد ٿا ڪرڻ چاهين. تون وڃينس ۽ رقم وٺي اچ. اصل فڪر نه ڪر، انصاري صاحب پنهنجو ماڻهو آهي. بس ائين سمجهه ته مون ۾ ۽ انصاري صاحب ۾ ڪو فرق ڪونهي.“

ڇوڪري جواب ۾ ڇا چيو، سو ٻڌڻ ۾ ڪونه آيو، يا ٿي سگهي ٿو اشارن ۾ هجي، پر وري نواب جي ڳالهائڻ مان سمجهيم ته نوجوان ڪهڙو جواب ڏنو هوندو: ”ابا، تنهنجي مرضي. جي تئو منهن تي پوڻ چاهين ته آءٌ ڇا ٿو ڪري سگهان.“

نواب صاحب جي ان ڳالهه مان سهي ڪيم ته هو خود اچي امداد به وٺڻ لاءِ تيار ڪونهي. آءٌ پاڻکي وري ملامت ڪرڻ لڳس ته نواب صاحب کي الائي ڇا سمجهيو هوم. هو ويچارو پنهنجاڻپ ۾ مونکان نيڪ ڪم ڪرائي رهيو هو ۽ آءٌ هن تي

شڪ ڪري رهيو هوس. نواب صاحب مونکي مخاطب ٿيو، ”انصاري صاحب، هو سخت شرمندو پيو ٿئي. هو ڪڏهن به مون کانسواءِ ڪنهن ٻئي در تي نه ويو آهي. هو مري ويندو، پر ٻئي ڏانهن نه ويندو. تون هيئن ڪر اها رقم مون ڏانهن ڏياري موڪل ته آءٌ پاڻيهي ڏيئي ڇڏيندوسانس يا چئو ته آءٌ پنهنجو ماڻهو موڪلي رقم گهرائي وٺان.“

هن نئين صورتحال مونکي وسوسن ۾ وجهي ڇڏيو. يعني آءٌ امداد به ڪريان ۽ مونکي اها به خبر نه پئي ته ڪنهنکي امداد ڏني اٿم. هڪ پل ۾ مختلف خيال ذهن ۾ ڊوڙي ويا. هزار رپين جي يڪي امداد، اها به غائبانا طور! مون ته ڪڏهن خيرات ۾ ڏهه رپيا به نه ڏنا هئا. زال البت زڪوات ۽ فطرو وغيره ڪيندي رهندي آهي. محرم ۽ شب برات ۾ خيراتون ڪندي رهندي آهي. آءٌ اڃا اهو سوچي رهيو هوس ته نواب صاحب مونکي مونجهاري مان عارضيءَ طرح ٿي سهي ڪڍي ورتو. ”انصاري، آءٌ پلا توکي وري فون ٿو ڪريان. تيار ڪري توڏانهن موڪليانس ٿو.“

آءٌ ان نقطي تي سوچيندو رهيس. هونءَ جي نواب صاحب مونکان هزار رپيا اوڌارا به گهري ها ته ڪڍي ڏيانس ها، پر ڪير آهي جو اڄڪلهه لکي خيرات ـ ندو هوندو. خيرات ڪندڙ ۾ جو خودغرضيءَ جو جزو هوندو آهي، اهو مون تي به حاوي پوڻ لڳو. ماڻهو پنهنجي نالي ۽ عزت لاءِ ڇا ڇا نٿو ڪري. غريبن جو خون چوسي وري غريبن لاءِ خيراتي اسپتال نهرائي، ان تي پنهنجو نالو رکڻ هر امير ڪندو آهي. قوم جا لاهه پٽيندڙن جا نالا روڊن تي رکجي سگهن ٿا. نيڪ آهي، انهن لکين رپيا خيرات ڪيا، غريبن جي مدد ڪئي، پر اهي لکين رپيا آيا ڪٿان؟ ۽ هاڻي آءٌ به ترقي ڪري اهڙي حيثيت تي پهچي ويو هوس، جو آءٌ به ضرورتمندن لاءِ خيرات ڪري سگهان. آءٌ نواب صاحب جو شڪرگذار آهيان جو هن مونکي اهڙو احساس ڏياريو. پر هيءَ ته قصوئي پيو ٿي رهيو هو. آءٌ زندگيءَ جي پهرين امداد ڪري رهيو هوس، اها به نامعلوم ماڻهوءَ کي. مون فيصلو ڪيو ته نواب

صاحب کي همت ڪري صاف صاف چئي ڇڏيندس ته امداد ڪندس، پر ان ماڻهوءَ کي سڌو سنئون مون وٽان اچي وٺڻي پوندي. سوچڻ لڳس ته نواب صاحب ڪاوڙجي ته نه پوندو. پر ڇو ڪاوڙجندو. مون انڪار ته نه ڪيو هو. آءٌ ته پاڻ پنهنجي کيسي مان پئسا ڏيڻ لاءِ تيار هوس. پر الائي ڇو مونکي هن نوجوان جو خيال اچڻ لڳو. ڇا ماڻهو زندگيءَ ۾ ايترو مجبور ٿي وڃي ٿو، جو هو اوچي خاندان جو هوندي به ائين امداد، جا خيرات ٿئي آهي اها وٺڻ تي مجبور ٿئي.

ان وچ ۾ هڪ ٻه دوست آيا ۽ هليا به ويا. ڪجهه دير لاءِ افسردگي دور ٿي ويئي. هنن جي وڃڻ کانپوءِ ساڍي ڇئين ڏاري وري نواب صاحب جي فون آئي.

”ڀائي انصاري، هو نوجوان ته اچڻ لاءِ تيار ڪونهي.“

”ته پوءِ نواب صاحب معاف ڪجو، مان به ڪا امداد نه ڪري سگهندس.“ مون پهريون دفعو همت کان ڪم وٺي نواب صاحب کي صاف جواب ڏنو. شايد نواب صاحب اهڙي صاف جواب ٻڌڻ لاءِ تيار نه هو.

”جي- جي- ها، توهان نيڪ ٿا چئو. جڏهن مون خاطري ڏني اٿمانس ته به پاڻ خود تيار ڪونهي ته ڇڏي ڏيوس. پاڻيهي پڇتائيندو. ضرورت کيس آهي، باقي خود ٿئو امداد وٺڻ چاهي ته سچ پڇوس ته اهڙي کي ڏجي به نه.“ نواب صاحب جو اهو رايو منهنجي لاءِ هڪ خوشخبري کان گهٽ ڪو نه هو. سندس خيال منهنجي پٺڀرائي ڪري رهيا هئا. انجو مونکي گمان ڪو نه هو. مونکي ته ماڳهين ڊپ هو ته ڪٿي ان معاملي ۾ نواب صاحب نه ڪاوڙجي پئي. ”چڱو انصاري، تنهنجي وڏي مهرباني. آءٌ تنهنجو شڪرگذار آهيان، جو تو منهنجو خيال رکيو. خدا حافظ.“

مون معاملي کي ختم ٿيندو ڏسي تڏو ساهه کنيو ته هائي لال به رڪجي ۽ پريت به رهجي اچي جو ڀاڪو، سو فيصدي سچ ثابت ٿي چڪو هو. نواب صاحب به خوش هو ۽ منهنجا هزار رپيا به بچي پيا هئا. البت خيرات جو ثواب نه ڪٿي سگهيو هوس.

آءٌ شام جو وهنجي سنهجي ڪلب وڃڻ لاءِ تيار ٿي رهيو هوس. هن دفعي نواب صاحب گهر تي فون ڪئي.

”انصاري صاحب معاف ڪجو، اج اوهانکي ڏاڍي تڪليف ڏني اٿم، جو ڇا ڪريان هن نوجوان جي خاندان جو فڪر اٿم، جي اعليٰ خاندان نہ هجي ها تہ آءٌ پڇان بہ ڪونہ ها. هاڻي صورتحال هيءَ آهي تہ هو نوجوان تہ ڪونہ ٿو اچي، پرهنجي ماءُ خود اوهان وٽ ايندي. واقعي مجبوري انسان کي ڇا ڇا نٿي ڪرائي.“

اهو ٻڌي پهرين تہ آءٌ بہ ڏڪوئجي ويس تہ واقعي منهنجي ضد هڪ شريف ڪٽنب کي ڪيتري نہ تڪليف ڏني آهي. پهرين تہ سوچيم تہ نواب صاحب کي چوان تہ نهيو مون پنهنجو ضد ڇڏيو، توهان ڀلي پنهنجو ڪو ماڻهو موڪلي ڇڏيو. پر نواب صاحب پنهنجي ڳالهہ ڪندي مونکي اهو چوڻ جو موقعو نہ ڏنو.

”جي توهان مناسب سمجهو تہ خاتون اوهانوٽ رات جو نائين سادي نائين ڌاري اچي. آءٌ پنهنجي موٽر ۾ ڏياري موڪليندوسانس. رات جو نيڪ بہ لڳي ٿو، هوئڻ بہ اوهانجي پاسي تہ انين وڳي رات کان ٿي خاموشي ڇانئجي ويندي آهي.“ مون واچ ۾ وقت ڏٺو ست ٿي رهيا هئا. نواب صاحب کي چيم: ”جي، رات جا ساڍا نو نيڪ رهندا.“

نواب صاحب وري چيو، ”تہ هڪڙو ڪرم ڪجو، اوهان دروازي تي ئي خاتون کي رقم ڏيئي ڇڏجو.“

ڪلب ۾ وقت ڪاٽي گهر پهتس. ماني کائي اخبار ڏسي رهيو هوس تہ چوڪيدار ٻڌايو تہ در تي ڪا عورت ملڻ آئي آهي. واچ ۾ وقت ڏنم پوڻا ڏهہ ٿي رهيا هئا. آءٌ گائون پائي ٻاهر نڪرڻ لڳس. لفافو کنيم، جنهن ۾ اڳ ۾ ئي مون هزار رپيا رکي ڇڏيا هئا.

ٻاهر در تي اها خاتون بيٺي هئي، پر در کان ڪافي پري هئي. البت مين گيٽ جون بتيون ان تي ڪجهہ قدر روشني وجهي رهيون هيون. چوڪيدار دروازو کوليو، آءٌ ٻاهر نڪري آيس. ڪجهہ پري نواب صاحب جي ڪار نظر اچي رهي هئي، جنهن ۾ اها عورت چڙهي آئي هئي. اهڙي وقت، هڪ عورت کي اڪيلو

اٿين ڪنهنجي در تي، پوءِ اهو منهنجوئي در ڇو نه هجي بيٺل
ڏسي پاڻ تي ملامت ڪيم ته رڳو پنهنجي ڳالهه رکڻ لاءِ هڪ
شريف ۽ اوچي خاندان جي عورت کي اهڙي بيگاهه وقت ۾ تڪليف
ڏنم. اهڙن خود نديندڙ جذبات هيٺ مون لفافو وڏائي عورت کي
ڏنو. هن نه پهرين ڪو لفظ ڪڇيو، نه لفافو ورتو. بلڪل
خاموش بت وانگر بيٺي هئي. هن هٿ وڌائي جيئن لفافو مون کان
ورتو، تيئن سندس ڳوري هٿ مونکي ڇرڪائي وڌو. هن ڏاڍي
آهستي سنهڙي آواز ۾ رڳو ”شڪريه“ چيو ۽ لفافو وٺي تڪ
پويان پير ڪيا ۽ آءٌ خوف ۽ تجسس جي مليل جليل ڪيفيت
سندس پويان ڇڪجي آيس. سندس شخصيت مونکي حيران ڪري
وڌو هو. ڪار ۾ گهڙڻ کان اڳ هن پنهنجو نقاب ساڄي هٿ سا
مٿي ڪيو.

سندس پاسيرو ڳورو چهرو نظر آيو. مون سڃاڻي ورتس
هوءَ بيگم نواب حشمت علي خان هئي ۽ مون صاف محسوس ڪيو
ڪار جي اسٽيرنگ تي نواب صاحب خود ويٺو هو!

هڪ حقيقت

بوائز ڪامن روم مان اخبار پڙهي ٻاهر نڪتو هوس ته هوءَ مونڏ
وڌي آئي. ”مئگزين جا چيف ايڊيٽر توهان آهيو؟“

چيم، ”ها.“

”مون انگلش سبڪشن لاءِ هڪ آرٽيڪل ڏنو هو. پسند آيو؟“

”توهانجو آرٽيڪل تمام سٺو هو.“ ورائيم، ”ڏاڍو چ
ٿئي ها، جيڪڏهن اوهان سنڌي سيڪشن لاءِ به ڪجهه ڏيو ها.“

”مونکي افسوس آهي جو مان سنڌي ڳالهائي ته سگهه
ٿي پر....“ فرش ۾ اکيون کپائيندي چيائين، ”.... پڙهي ۽
نه سگهندي آهيان.“

منهنجو مٿو ڦرڪرائجي ويو. نج سنڌي ڪپڙن ۾
سنڌي نينگر، سنڌ جي هڪ قومي شاعر جي نياڻي هئي.

— محمد خان

ڪرشن کٽواڻي

ڌنڌ ۽ جهڙ

رات آهي. دنيا ۾ ڪن هنڌ ڪاري رات يا چانڊوڪي رات ۾ ڪو فرق نه رهندو آهي. سڄ لهڻ سان ٻتيون ٻرنديون آهن. گهرن ۽ رستن تي. اهڙي هڪ گهٽيءَ ۾ جتي چؤطرف فليٽن جون بالڪنيون آهن، هڪ بالڪنيءَ ۾ هڪ انسان ويٺو آهي، ڪيتري دير کان. چؤطرف بالڪنيون آهن، وڏيون ننڍيون، سهڻيون، بدزيبيون ۽ درن مان ڏيمي روشني انهن مان اچي رهي آهي، پر اُپين جاين جي آغوش ۾ رستو سانت آهي. فقط رڪي رڪي ڪا موٽرڪار اتان لنگهي ٿي.

هيءَ وڏي شهر جو فئشنايبل پاڙو آهي. جتي فقط آهي ماڻهو رهندا آهن، جي پئسو پائيءَ وانگر هاري سگهندا آهن. بالڪنيءَ ۾ ويهڻ سان چؤطرف ڪئين اسٽيجون ڏسڻ ۾ اينديون. سندر ۽ ڏيمي ٻتين سان سجايل. ڪنهن بالڪنيءَ جو در ڊرائنگ روم ڏانهن هوندو آهي، ڪنهنجو بيڊ روم ڏانهن. انساني ڊرامي لاءِ هي ٻه ليڻون اهميت واريون آهن. نائيٽ فراڪن ۽ ريشمي ساڙهين ۾ سدا مرڪندڙ عورتون ڦرنديون رهنديون آهن. مرد صوفا تي ويهي، نيڪٽاءِ ڍلي ڪري وسڪي پيئندا آهن. هر اسٽيج ٻي اسٽيج کان بيخبر آهي. هر اسٽيج تي نيارو ناٽڪ ٿي رهيو آهي. اڌورا ناٽڪ، نئين زماني جا ناٽڪ. جنڪي نه شروعات آهي نه پڇاڙي. سمنڊ جون لهرون آهن، جي سمنڊ کان وڇڙي وري سمنڊ ۾ مليو وڃن.

هڪ اسٽيج تي، هڪ بالڪنيءَ ۾ ستيش ويٺو آهي. پاڻ ۾ گم سم. پين سپني اسٽيجن کان بيخبر. ڪجهه سوچي رهيو آهي. محسوس ڪري رهيو آهي. سندس اکيون ڪليل هونديون به بند آهن. ڪيس ائين لڳي رهيو آهي، ڄڻ ڪجهه ٽٽي پيو آهي اڄ. بدن، روح، سپنا، اميدون، جيون جي معنيٰ. سڀ ٽڪر ٽي،

ڇيهون ڇيهون ٽي ٽڙي پکڙي ويا هئا. هو ڪنڌر مٿان بيٺو هو. هو خود ڪنڌر هو. فقط ماضيءَ جي ياد.

گهر واپس ايندي مونيڪا ڪاوڙ ۾ چيو، ”تون ڏوهه ڪنهنکي ڏئي رهيو آهين؟ مونکي! پر مون ته ڪجهه به نه ڪيو آهي. اهو تنهنجي دل ۾ نانگ آهي جو توکي کائي رهيو آهي“.

ٽي سگهي ٿو، هن دنيا ۾ سڀ ممڪن آهي. ڪوڙ ۽ سچ ۾ فرق ئي ڪهڙو آهي. اهو انساني من جي هٿ وس آهي ته هو ڇاکي ڪوڙ ۽ ڇاکي سچ بڻائي ٿو. انساني من کي پاڻکي پنهنجي لاءِ وڏا ساڌن موجود آهن. ڪڏهن ته قومن جون قومون ڪوڙ کي سچ سمجهي پاڻ قربان ڪري ڇڏينديون آهن. ڪڏهن ڪڏهن انسان سڄي عمر به ته ڪوڙ پٺيان رلندو رهي ٿو، ۽ جڏهن انسان جي من کي ڪو ڪاريهر نانگ چڪ پائي ٿو ته سڀ وسري وڃي ٿو. فقط زهر جي ٿڏاڻ، ڪوڙاڻ، پيڙا، نس نس جو ڦوڪجڻ، مٽي جي گرمائش ۽ بدن جو ٽٽڻ ـ ماضي، مستقبل، حال جو ملي گول چڪري ۾ ڦرڻ. صدين کان هميشه وڄندڙ لائوڊ اسپيڪر جو آواز به سمجهه ۾ نه اچڻ، فقط بدن ۾ روح ۾ ڪوڙي زهرجو چڪر مارڻ. انسان کي اوڙاهه ۾ ڇڪي وڃڻ.

ستيش سوچيندو رهيو ڇا ٿيو هو؟ شايد ڪجهه به نه ٿيو هو، پر ٿڏهن به ڪجهه ته ٿيو هو، انڪري ته سانجهيءَ کان هو هڪڙو لفظ نه ٻولي سگهيو آهي. هو مونيڪا سان اکيون ملائي نه سگهيو آهي. هر ڀيري منهن سامهون ٿيڻ سان هو اکيون هيٺ ڪيو ٿو ڇڏي، ڇڻ هو ڏڄي رهيو آهي. ڪنهن کان؟ ڇالاءِ؟ هو پنهنجو پاڻ کان پري ڀڄي وڃڻ ٿو چاهي، ان سڀ کان جو هيل تائين سندر هو. ۽ ائين هن ڀڄندي هن اچي ٻالڪنيءَ ۾ پناهه ورتي آهي. پر هتي به هو باد، جي تهن اندر دبيل ڇيتنا کان آزاد ٿي نه سگهيو آهي. پنهنجو پاڻ کان جدا ٿي نه سگهيو آهي.

چانهه وقت جڏهن نوڪر ڪيتليءَ ۾ گرم چانهه کڻي ويو ته مونيڪا چيو، ”هي تو منهن ۾ سونيد ڇو پاتي آهي، ڇڻ تنهنجي ڪنڌ جو جهاز ٻڏي ويو آهي. اهڙو ڪجهه ٿيو به ڇا آهي جو توڙ

شام ڪان سانت آهين؟“

ستيش جواب ڏيئي نہ سگهيو هو. هن منهن ڦيري ڇڏيو هو. ستيش سوچيو: عورت لاءِ منهن جي ڀاون کي لڪائڻ، بدلڻ ڏاڍو سرل آهي. شخصي ناتن جي سائنس ۾ عورت مرد ڪان اونهي انيو واري، وڌيڪ چالاڪ ۽ هوشيار آهي. مرد جنگ ڪري جاڻي، عورت ڊپلوميسي.

پر جو اڄ ٿيو هو، ڇا هو ان کي وساري سگهندو؟ ستيش چؤطرف نهاريو.

هينئر رات آهي. سندس بدن سانت آهي. سندس من رستو ڀلجي پيو آهي. پڪڙجي ويل داڻن کي وري پوئڻ لاءِ هو سڀڪو ڳولي رهيو آهي.

ڪي پهر اڳ ڏينهن هو. هميشه وانگر آفيس ۾ وڃڻ لاءِ ستيش تيار ٿيو هو. هو اڃا جوان آهي. سندس عمر پنجٽيهن ورهين ڪان مٿي نہ آهي. ڪيس شادي ڪئي پورا ٻہ سال بہ ڪونہ ٿيا آهن. هو ناهوڪو جوان آهي. مونيڪا سندس زال آهي. تمام سندر آهي. سيپہ آهي. زندگيءَ کي پيار ڪندي آهي. ٻئي هڪٻئي کي پيار ڪندا آهن، گڏجڻ وقت مرڪندا آهن، وڇڙڻ وقت بہ مرڪندا آهن. هٿ ملائي وڇڙندا آهن، هٿ گڏي گڏجندا آهن. اڃا فيصلو ڪري نہ سگهيا آهن تہ ڪين ٻار کپي يا نہ کپي. جڏهن هڪ ٻئي مان ڪجهہ بور ٿيڻ لڳندا تڏهن شايد سنجيده نموني سوچين. حال هڪٻئي مان فرصت ئي ڪانہ ٿي ملين. ستيش انڪم ٽيڪس آفيسر آهي. هن شاهوڪار پاڙي ۾ ڪيس ملبل فليٽ بہ سرڪاري آهي. پر ستيش من ئي من ۾ ڄاڻي ورتو آهي تہ هن پاڙي ۾ سندس سٺي پگهار جي آسري رهڻ آسان نہ آهي. مونيڪا بہ نوڪري ڪندي آهي. هوءَ هڪ وديشي فرم ۾ اسٽينو آهي. سندس پگهار بہ سٺو آهي. ٻنهي جي پگهارن مان گهر هلندو آهي. شاديءَ وقت ڏيتي ليتيءَ مان ستيش ميڪنڊ هئينڊ هيرالڊ ڪار ورتي آهي. ڪين چوويهن ڪلاڪن لاءِ نوڪر آهي. ٻئي ڪلب جا ميمبر آهن. اڪثر ٻين گهرن ۾ ٽيندڙ پارٽين ۾ ويندا آهن ۽ ڪڏهن پنهنجي گهر ۾ بہ پارٽيون ڏيندا آهن.

هُتڙو استينبرڊ ۾ ڪندي ستيش ڪڏهن چنتا ۾ پئجي ويندو آهي. ۾ مونيڪا جو سياءُ ڪل مڪ آهي هوءَ سدا ڪلندي رهندي آهي جيئن هميشه سندس چپن تي لپسٽڪ لڳل هوندي آهي. انڪري ستيش جون سڀ چنتائون تمام ٿورو وقت رهنديون آهن. سندس راتيون ائين گذرنديون آهن ڄڻ اجا هني مون جي موڊ ۾ آهن. ٻنهي ۾ مونيڪا وڌيڪ ڊامينيٽنگ آهي. هنڪي هر ڳالهہ بابت پنهنجا ويچار آهن. سندس زندگيءَ جو مطلب صاف آهي. اهو مطلب آهي زندگيءَ مان مزو وٺڻ. ٻيون سڀ سڪٽيون ڳالهيون آهن. سڀ آدرش مريض انسان کي دلداري ڏيڻ وارا شبد آهن.

روز ٻئي ڪار ۾ آفيس لاءِ نڪرندا آهن. ٻئي گڏ هوندا آهن تہ گهٽو ڪري مونيڪا ڪار هلائيندي آهي. پنهنجي آفيس وٽ پهچي هوءَ ڪار بيهاريندي آهي ۽ ڪار مان لهندي ستيش سان هٿ ملائي موڪلائيندي آهي. آفيس جي ڏاڪڻ وٽ پهچي هوءَ ڦرندي آهي ۽ هٿ لوڏيندي آهي. ستيش بہ هٿ لوڏيندو آهي. پوءِ هو ڪار اسٽارٽ ڪندو آهي ۽ پنهنجي آفيس ويندو آهي.

شام جو ٻئي گڏ گهر موٽندا آهن. الجهيل هوا ۾ اڏامندڙ وارن سان تڪل مونيڪا سندر پاسندي آهي ۽ ستيش پنهنجو ڪوٽ ڪار جي پٺينءَ سيٽ تي ڦٽو ڪري ڇڏيندو آهي. گهر پهچي هو چانهہ پيئندا آهن ۽ رات جي پروگرام بابت بحث ڪندا آهن رات جو هو دير سان گهر ايندا آهن ۽ ڪپڙا مٽيندي هڪٻئي جي بدن کي چور نگاهن سان ڏسندا آهن. ان ڪانپوءِ هو سجيت تڏهن ٿيندا آهن، جڏهن چوطرف روشني هوندي آهي. صبوح ٿيندو آهي صبوح جو ياد ڏياريندو آهي– رات، دنيا ختم ڪانہ ٿي هئي.

اڄ منجهند کان اڳ آفيس ۾ ستيش وٽ هڪ انڪم ٽئڪ وڪيل وينو هو. ٻئي ڪافي پيئندي گپ شپ هڻي رهيا هئا. او وڪيل چيو تہ، ”مونکي ڪنهن اوچتي ڪم ڪري ڪٽي آهي ۽ مون اڄ ’هيون‘ ۾ ٽيبل بڪ ڪرائي هئي. تو کي شايد خ هوندي تہ ’هيون‘ ۾ لنچ ٽائيم بلڪل سخت هوندو آهي – ڪان بہ. ٽڪيٽ اجائي وڃي انڪان تون ڪم آئين تہ ڏاڍو سٺو.

ستيش 'هيون' جو نالو ٻڌو هو پر ڪڏهن اتي ويو ڪونه هو. ٻڌو هئائين 'هيون' ۾ لنچ معنيٰ سؤ رپياءِ هن غور سان وڪيل طرف نهاريو- پڙهڻ لاءِ، ته سچ پچ وڪيل ڪي ڪو ڪم هو يا هيءُ به ڪو رشوت جو ڪو نمونو هو.

رزرويشن ڪارڊ ميز تي رکي وڪيل هليو ويو. ستيش ڪارڊ کڻي اٿلايو پٿلايو. سوچڻ لڳو، ڇا ڪيس وڃڻ کپي. پر ڪهڙو هرج آهي. هر آزمودو انسان جي زندگيءَ جي ڪتاب ۾ نئون پنو ڳنڍيو ٿو. هڪ ڪلاڪ ٿي جي ته ڳالهه آهي. ٿي سگهي ٿو مان ڪنهن اهڙي انسان سان گڏجان جنهن جي ياد مٺي يادگيري بڻجي پوي.

بالڪنيءَ ۾ بيٺي بيٺي ستيش محسوس ڪيو ته سندس دل تي ڏريل بوجهو تمام ڳورو ٿي ويو آهي، سندس سهڻ کان ٻاهر ٿي رهيو آهي- ۽ هن چاهيو ته هڪ ئي جهٽڪي سان سڀ اڇلي ڏئي. هن پنهنجي نفسياتي طاقت جو زور لڳايو، هن مرڪڻ جي ڪوشش ڪئي. هن انهن سکي گهڙين کي ياد ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي جي هن مونيڪا سان گڏ گهاريون هيون- ۽ ڪيس لڳو برف ڳري رهي هئي. برف هيٺان لڪل پاڻي ظاهر ٿيڻ لڳو. ۽ ان ڊپ کان ته وري ڪو ٿڌيءَ هوا جي جهوٽو نه لڳي- ستيش بيڊروم طرف مڙيو.

بيڊ روم ۾ ڊريسنگ-ٽيبل جي پرسان ٽيبل لئمپ ٻري رهي هئي. نائيٽ ڊريس پاتل مونيڪا هميشه جيان برش سان پنهنجي وارن کي سنواري رهي هئي. دنيا کان بيخبر، ان طوفان ۽ لهرن جي جهوپڙن کان بيخبر جن مان ستيش گذريو هو.

دبيل قدمن سان ستيش بيڊروم ۾ گهڙيو ۽ مونيڪا جي پٺيان اچي بيٺو. مونيڪا آرسيءَ ۾، ستيش کي آرسيءَ ۾ ڏٺو، پر چيائين ڪجهه به ڪونه.

ستيش پنهنجا ٻئي هٿ مونيڪا جي ڪلهن تي رکيا ۽ آڱرين ڪلهن تي اهي گهمائيندو رهيو.

"ڇٺو." مونيڪا چيو.

”مونيڪا، جو اڄ ٽيو مان وسارڻ چاهيان ٿو.“
مونيڪا کلي ڏنو. ”توکي ڪنهن چيو ياد ڪر.“
ستيش چيو، ”ڪل نه موني. توکي خبر آهي اڄ مون ڪيترو سٺو آهي، ڪيترو پوڪيو آهي. مان ڪئين ڀيرا ٽڪرا ٽيو آهيان. شڪ ۽ بيوسي گڏجي مونکي چليندا رهيا آهن.“
”ڇاجو شڪ.“ مونيڪا عجب مان پڇيو.
”شڪ ته تنهنجو پيار هڪ ناٽڪ آهي. بيوسي ته اسانجي جيون ۾ ڪيتي ڪا ڪمي آهي.“
مونيڪا سانت رهي. ڄڻ هوء پاڻ سنڀالي رهي هئي. پر هڪ تلخ مرڪ سندس منهن تي آئي. چيائين، ”تون جڏهن اتي هڪ اٽڇاٽل سڄاٽل عورت سان لنچ ڪرڻ آيو هئين ته ڇا مونکي شڪ ڪرڻ لاء ڪوبه سبب ڪونه هو؟ مان به ته شڪ ڪري ٿي سگهيس؟ مان به تو جيان ماربڌ خيالن کي پالي پنهنجو ۽ پين جو موڊ خراب ڪري ٿي سگهيس!“
”پر مون مونيڪا توکي ڪيترا ڀيرا ٻڌايو آهي ته اها رزرويشن مون نه ڪرائي هئي. هڪ وڪيل دوست آفيس ۾ ڏئي ويو هو. ٽڪيٽ بيڪار وڃڻ کان مون بهتر سمجهيو ته لنچ ڪائي اچان.“
”۽ من بهلائي اچان.“ مونيڪا توکيندي چيو، ”ڇا توکي خبر نه هئي ته هن ريسٽارنٽ جي خاص وشيشتا اها آهي ته اتي لنچ سان گڏ هڪ پڙهيل ڳڙهيل ڇوڪري به ميسر ڪئي ويندي آهي، جا ماني ڪائيندي مٺين ڳالهين سان من بهلائيندي آهي.“
ستيش سانت رهيو. هو مونيڪا جي لڙندڙين وٽ پڪڙيل وارن تي آڱريون ڦيريندو رهيو.
”۽ مون به ته توکي ور ور ٻڌايو ته مان اتي من بهلائڻ ڪانه ويندي آهيان. گهر جي حالت تو کان ڳجهي ڪانه آهي. هيترو سارو خرچ تنهنجي پگهار ۽ منهنجي مان ڪرڻ ممڪن آهي؟ ريڊيوگرام، موٽر، نوڪر ۽ پارٽين جو خرچ اڄڪلهه جي زماني ۾ نوڪري ۽ وارو ڪري سگهي ٿو؟ نه. ممڪن نه آهي. توکي

ڏڏائڻ بنا مان ڪجهه مهنن کان ريسٽارنٽ ۾ ويندي رهندي آهيان. پنجويهه رپيا ڪٽش ۽ سٺي لنچ ملندي آهي. جهڙي جيڪر ڪنهن ريسٽارنٽ ۾ ڏهين رپئي ۾ به ڪانه ملي. ۽ ماڻهو به اتي ڪهڙا ايندا آهن. سڀيئي اوچي درجي وارا ماڻهو، جي آفيس جي ٿڪ ۽ دماغي بوجهي هٽائڻ لاءِ ڪلاڪ اڌ ڪنهن عورت ذات جي صحبت لاءِ تڙڦندا آهن. مان سمجهان ٿي ته ڪنهن، ڪڏهن هٿ مٿان هٿ رکڻ کان وڌيڪ ڪا جرئت ڪئي هجي."

ستيش اکيون ڦاڙي مونيڪا ڏانهن نهاريندو رهيو. ڪيس لڳو ڄڻ هو وري ٿڪي پوندو. ٽڪر ٽڪر ٿي ويندو. ڪيس پاڻکي گڏ ڪرڻ ۾ ڪيترا ڪلاڪ لڳا هئا ۽ وري ٽٽڻ سان شايد وري جوڙڻ جي به ڪيس سگهه نه رهي. پر مونيڪا چوندي هلي، "اسين جنهن زماني ۾ جي رهيا آهيون، ان جي سراپ کان بچي نٿا سگهون. نه تون، نه مان، نه اسانجي چوڌرف زنده انسان...."

مونيڪا ڪجهه پيو به چئي رهي هئي جو هن ڏٺو ستيش جو منهن پيلو پئجي رهيو آهي. هوءَ اٿي بيٺي. ستيش جي ڪلهي تي هٿ رکي چيائين، "ستيش تون ٺيڪ نه آهين."

ستيش پاڻ سنڀالي ورتو. هن ٽڪرٽڪر ٿيڻ کان پاڻ سنڀالي ورتو. هو مرڪڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳو.

"موني، صبوح جو جيلي جمائي هليا هئاسون...."

"تون کائيندين. مان کڻي اچان؟"

"نه هل ڊائينگ روم ۾ گڏجي کائينداسين. تو کان جدا ٿيڻ ۾ مونکي ڊپ ٿي رهيو آهي."

مونيڪا مرڪيو. ستيش ڏٺو. اهائي هميشه واري مرڪ هئي.

خليل قاضي

عظيم مفاد خاطر

رات جو ٻارهين وڳي دروازي تي ٺڪاءُ ٿيو. مون کنڊ ورائي دريءَ مان ٻاهر نهاريو. سنسان رات هئي. ڪاري ٻاٽ ۽ قبر جهڙي خاموشي. وڃي دروازو کوليم. بصر لمپ ڏيئي ڪمري ۾ اندر هليو آيو. هٿ ۾ شهريت جو ڪتاب هئس. ان وقت مان عوام جي خيرخواه سرڪار جي شان ۾ هڪ قصيدو لکي رهيو هوس. بصر جو بي مهلو اچڻ سخت ناگوار لڳم. تارا ڏيکاريندي، چيومانس "آڌي رات مهل ڪهڙو سڪ ڦٽو اٿئي؟ ڇو آيو آهين؟"

مونکي ڪاوڙ ۾ ڏسي بصر هيسجي ويو. ٻنهي اکين سان مونڏانهن نهاري چيائين، "ادا، تو کان پڇڻ آيو آهيان."

ڇڙٻ ڏيئي چيومانس، "هينئر ڇو مغز کائڻ آيو آهين صبح جو پڇجان."

هٻڪندي چيائين، "تون صبح جو.... نوين وڳي اٿندين... ۽ آءٌ اٺين وڳي...."

"ڇگو جلد ٻڌاءِ ڇا ٿو چوين."

"ادا، حالت هنگامي ڪهڙي ٿيندي آهي؟"

تڪڙ ۾ ورائيم، "حالت جڏهن يا فاعلي جهڙي هوندي، مان قصيدو لکي رهيو هوس. چيم، "مونکي بيزار نه ڪر. وڃي گرامر جي ڪتاب ۾ ڏس."

بصر چيو، "ادا، حالت هنگامي شهريت ۾ لکيل آهي مونکي سمجهه ۾ نٿي اچي."

بصر کي مختصر جواب ڏنم، چيم، "هنگامي حالتون جي ڀلائيءَ ۽ عظيم مفاد خاطر هونديون آهن. هنگامي حالتن دوران ملڪ ۾ انقلاب ايندا آهن ۽ ملڪ شاندار ترقي ڪندو آهي."

بصر ٻيو سوال پڇيو. چيائين، "ادا، هنگامي حالتن ۾ ڇا ٿيندو آهي؟"

بصر مونکي قصيدو لکڻ ۾ رنڊڪ وجهي رهيو هو. چڙ ڀ ڏيئي چيومانس، ”مان هن وقت عوام جي خيرخواه سرڪار جي شان ۾ قصيدو لکي رهيو آهيان. پوڪ منهنجو مغز نہ کاءُ ۽ هتان هليو وڃ.“

بصر پتڪڙو آهي، ناز سان نپايل آهي. چڙ ڀون سهي نہ سگهيو ۽ چپ ڪري روئڻ لڳو. سامهون پٽ تي لڳل ’ٻارن جي عالمي حقن‘ بابت اقوام متحده جي ڇپايل پوسٽر ڏانهن نهاري اکيون مهٽيندي چيائين، ”تون مونکي رڳو تڙيون ڏيندو آهين. مان توتي ’ٻارن جي عالمي حقن‘ جي ڀڃڪڙي ڪرڻ جي ڏوهہ ۾ ڪيس ڪندس.“

هڪڙوئي تہ ياءُ اٿم ۽ اٿم بہ بيحد پيارو. پر پوڪ آهي. سوال تہ گهڻا پڇندو آهي، پر سمجهندو ڪجهہ بہ ناهي. انهيءَ ڪري مٿس ڪاوڙ بہ اچي ويندي اٿم. ڪيس روئندو ڏسي هنج ۾ کڻي ورتم. سندس وارن ۾ آڱريون ڦيريندي چيم، ”تون وڏي ڪنڌ جو ننڍو ٻار آهين ۽ وڏي ڪنڌ ۾ ننڍن ٻارن کي فقط بک، بيماري ۽ تڙيون ملنديون آهن....“ ڪيس پرچائيندي چيم، ”.... پر اڄ کانپوءِ مان توکي ڪڏهن بہ تڙيون نہ ڏيندس.“

بصر اهو ٻڌي ڏاڍو خوش ٿيو ۽ مونتي ڪيس ڪرڻ جو خيال دل مان ڪڍي ڇڏيائين. اکيون اگهي وري ساڳيو سوال پڇيائين، ”ادا، هنگامي حالتن ۾ ڇا ٿيندو آهي؟“

هن دفعي مان ڪيس تاري نہ سگهيس. چيم، ”هنگامي حالتن ۾ اتر، ڏکڻ ۽ اولهہ، اوڀر تي پوندو آهي ۽ ڪوبہ ماڻهو اوندهہ کي رات چئي نہ سگهندو آهي.“

بصر حيران ٿي پڇيو، ”ڇو ادا!؟“

چيم، ”ائين چوڻ سان جمهوريت جا بنياد لڏڻ لڳندا آهن، ۽ ملڪ جي سلامتيءَ کي سخت خطرو ٿي پوندو آهي.“

بصر کي منهنجي ڳالهہ پوريءَ طرح سمجهہ ۾ نہ آئي. چيائين، ”ادا، حالتون هنگامي ڇو ٿينديون آهن؟“

چيم، ”جڏهن بک پيٽ ۾ وڍ وجهڻ لڳندي آهي ۽ ماڻهو

آن گهرندا آهن، تڏهن هو شرپسند ٿي پوندا آهن ۽ هنگامي حالتو
ڪرڻيون پونديون آهن."

بصر ڪلي چيو، "ادا، هنگامي حالتون آن لاهينديو
آهن ڇا؟"

چيم، "نه. هنگامي حالتن جي آرڊرن سان پيٽ بکين
انگ اگهاڙن شرپسندن کي جيل اماڻيو ويندو آهي، جيئن هو
۽ اجهو گهرڻ لاءِ هنگاما نه ڪري سگهن."

بصر کي هنگامي حالتون نه وڻيون. چيائين، "ادا، ائين
ڪيو ويندو آهي؟"

"انهيءَ ڪري ته شرپسند ختم ٿي وڃن. ملڪ ۾ ڪو
غريب ۽ بکيو نه رهي ۽ ملڪ تيزيءَ سان ترقيءَ ۽ خوشحال
جون منزلون طئي ڪري سگهي."

بصر کي منهنجي ڳالهه تي اعتبار نه آيو. چيائين، "ا
هنگامي حالتون ڪڏهن ختم ٿينديون؟"

چيم، "اج به شرپسندن جا وات سبي، پيٽ ڦاڙي ڇڏ ته..

بصر گهبرائجي ويو. منهنجي وات تي هٿ رکي چيائ
"ائين نه چئو ادا، مونکي پڻ تو تئي." ٿورو ترسي چيائين، "
تون هر ڳالهه ۾ پڻ ڇو ڏاريندو آهين؟"

پڻ تي ٽڪي هٽي چيومانس، "پوڪ تو کي ماني ڪائين
به ڊڄڻ گهرجي. ڏسين نٿو پنهنجي ملڪ خلاف سازشون پيون ٿير

ملڪ خلاف سازشن جو ٻڌي بصر خاموش ٿي ويو ۽
وري يقين ڏياريندي چيم، "هنگامي حالتون ملڪ جي ڀلائيءَ
عظيم مفاد خاطر هونديون آهن. هنگامي حالتن دوران انقلاب ايندا
۽ ملڪ شاندار ترقي ڪندو آهي." چيم، "يقين ڪر پوڪ، هنگ
حالتون، ضرورت کان وڌيڪ هڪ منٽ به برقرار نه رکيون وينديون آ

بصر ڪو به جواب نه ڏنو. شهريت جو ڪتاب بند
ڪمري مان ٻاهر هليو ويو.

(عربي ڪهاڻي)

ٽائب صالح

ود حامد جو وڻ

منهنجا پٽ، جي تون سيلاني ٿيڻ جي اسانجي ڳوٺ اچين ته جيڪر گهڻو وقت اتي رهي نه سگهين. جي تون سياري ۾ اچين ته ڏسين ته ڪجهون سڪي ويئون آهن ۽ ڄڻ ته ڳوٺ تي ڪو ڪارو ڪڪر ڇانيل آهي. منهنجا پٽ، اها ڪاراڻ نه مٽيءَ جي ڪري هوندي ۽ نه ٿي ڪوهيڙي سببان، جيڪو برساتين کانپوءِ ٿيندو آهي. اها ڪاراڻ، دراصل، مکين جي ان وڏي ڪٽڪ جي ڪري هوندي، جيڪو ڳوٺ ڏانهن ايندڙن جي راهه ۾ رڪاوٽ هوندو آهي. ممڪن آهي ته تو مکيون اڳ به ڏٺيون هجن، پر هن قسم جون اصل نه ڏٺيون هونديءَ. منهنجا پٽ! هيءَ ڄاري وٺ ۽ پنهنجي مٿي تي رک. اها انهن مکين کان صفا بچائي ته نه سگهندءَ، البت تون انهن کي برداشت ڪرڻ جهڙو ٿيندين. مونکي پنهنجو هڪ دوست ته ياد اچي، جنهن سان گڏ هو اسڪول ۾ پڙهندو آهي ۽ جنهنکي هن، گذريل سال، هنن ٿي ڏينهن ۾ هتي اچي رهڻ جي دعوت ڏني هئي. هو اسانوٽ اچي ٽڪيو ۽ جڏهن صبح جو اٿيو ته بخار تي پيس. سڄو منهن سڄي پيو هوس ۽ نڪ وهي رهيو هوس. هن قسم ڪائي چيو ته هو ٻي رات اسانوٽ نه ٽڪندو.

ٽائب صالح سوڊاني ڪهاڻيڪار آهي. هو سوڊان ۾ ١٩٢٩ع ۾ ڄائو هيو. هن پهريائين خرطوم يونيورسٽي ۽ پوءِ ايڪسٽر يونيورسٽي ۾ تعليم ورتي. ان کانپوءِ هن ١٢ سالن تائين بي - بي - سي (B.B.C) جي ڊراما ڊپارٽمينٽ ۾ ڪم ڪيو. هن جي هيءَ نمائنده ڪهاڻي آهي جيڪا عربي کانسواءِ مشهور انگريزي رسالي Encounter ۾ ڇپجي چڪي آهي. هن جو هڪ ناول 'اتر ڏانهن لڏڻ جي موسم' ۽ ڪهاڻين جو هڪ مجموعو بيروت مان ڇپجي چڪا آهن. هيءَ هينئر سوڊان براڊ ڪاسٽنگ سروس ۾ فني صلاحڪار جي عهدي تي فائز آهي.

مونکي پڪ آهي ته تون به اسان وٽان سياڻي ٿي هليو ويندي
۽ ائين ڪرڻ ۾ تون حق بجانب هوندين. ڀلا، تون اهڙي مصيبت
جي منهن ۾ ڇو پوين؟ اسان ٿلهي چمڙي وارا آهيون ۽ ان لحا
ڪان بين ڪان مختلف آهيون. اسان هتي جي رهڻي ڪهڻي جا عادي
ٿي ويا آهيون ۽ جي سچ پڇين ته انکي پسند ڪندا آهيون، پر ...
ڪي ڪيئن چئون ته هو ساڳيون سختيون سهن؟ سياڻي تون
ويندين ـ منهنجا پٽ ـ اهو مان سمجهان ٿو ـ پر تنهنجي وڃڻ کا
اڳ تو کي هڪ شيء ڏيکارڻ گهرندس ـ اهڙي شيء، جنهن تي
اسان کي فخر آهي. شهر ۾ توهان وٽ عجائب گهر آهن، جن
مقامي تاريخ ۽ ماضيء جي عظمت جا آثار سنڀالي رکيا ويا آهن
اسانوٽ رڳو اهائي هڪڙي شيء آهي، جنهنجي ڏسڻ لاء اسا
پنهنجي مهمانن تي زور پريندا آهيون.

هڪ دفعي حڪومت اسانوٽ هڪ مولوي کي هڪ مهين
رهڻ لاء موڪليو. اسان واريون مکيون ان کان اڳ ڪڏهن ب
اهڙيون ٿلهيون نه هيون. پهرين ٿي ڏينهن مولويء جو منهن سڄائ
وڌائون. بهرحال هن مردانگي سان اهو برداشت ڪيو ۽ سانجهي
جي نماز ۾ اسان سان شريڪ رهيو ۽ نماز کانپوء اسان سان قد
انساني زندگيء جي لذتن بابت گفتگو ڪندو رهيو. ٽئين ڏينه
تي مولوي ويچاري کي مليريا ٿي پيئي ۽ پوء اڇي دست ٿيس
اکيون ايڏيون سڄي ويس جو ذري گهٽ بند ٿي ويس. آءٌ منجه
ڏاري وٽس ويس ته هنکي بستري ۾، ڪروندڙو ٿي سمهيل ڏٺ
هڪ چوڪرو پکي سان مٿانئس مکيون هڪلي رهيو هو.

”شيخ صاحب،“ مون کيس چيو، ”اسانجي ڳوٺ ۾ تو
ڏيکارڻ جهڙي ڪا چيز ڪانهي، البت ’ود حامد جو وڻ‘ تو
ڏيکاري سگهجي ٿو.“ هن مونکان ڪونه پڇيو ته اهو ’ود حامد
وڻ‘ ڇا هو، پر مون ڀانيو ته ان بابت ضرور ڪجهه ٻڌو هوندا
۽ ڪنهن نه ٻڌو هوندو؟ هن پنهنجو منهن مٿي ڪنيو جيڪو ڪنه
ڪنل ڳئونء جي ٿڦر وانگر پئي لڳو. هن جون اکيون (جيئن
اڳ بيان ڪري آيو آهيان) ذري گهٽ بند هيون، پر تنهن هوند

ٻه مونکي انهن جي وڄڻ مان ڪاوڙ جهلڪندي نظر آئي. "قسم خدا جو" هن چيو، "جي هي ۽ وڻ جندال جو ٻه ڪٽي هجي ۽ توهان مسلمان، جيڪي علي ۽ معاويه سان وڙهيا هئو، ۽ آ ۽ جيڪڏهن ٽياڪڙ هجان ۽ جي اوهانجي قسمت منهنجي هنن ٻن هٿن ۾ هجي ها ته مان جيڪر هڪ انچ ٻه نه چران." ۽ هن نفرت وچان زمين تي ٿڪ اڇلائي ۽ منهن ڪٽي ٻئي پاسي ڪيائين. ان ڪانپوءِ ٻڌڻ ۾ آيو ته مولوي صاحب پنهنجي آقائن کي طويل تار ڪئي جنهن جو تت هي هيو:

مڪين منهنجي ڳچي ڀڃي ڇڏي آهي، مليريا منهنجي چمڙي ساڙي رکي آهي. پيچش منهنجي آندن ۾ گهر ڪري ويٺي آهي. خدا جي واسطي مونکي بچايو. مونکي هتان جي ماڻهن کان بچايو، جنکي منهنجي يا ڪنهن ٻئي ملان مولوي جي ٻنهه ضرورت ڪانهي.

ٻين اهو شخص روانو ٿي ويو ۽ هن ڪانپوءِ، هنجهڙو ڪو ٻيو، سرڪار اسانوٽ ڪونه موڪليو.

پر، منهنجا پٽ، اسانجي هن ڳوٺڙي وڏا طاقتور، اثر ۽ رسوخ وارا صاحب ڏٺا، جنجو نالو ديسان ديس دهل وانگر ٿي وڳو ۽ جن ۽ خواب خيال ٻه نه هو ته هو ڪي اسانوٽ ايندا، پر خدا جو قسم نه آهي آيا ۽ ٿولن ۾ آيا.

اسان اڇي پهتا آهيون. ٿورو صبر ڪر، منهنجا پٽ. ٿوري دير ۾ تڏي هير لڳندي جيڪا تنهنجي منهن جي سوڄ کي رو ڪندي.

اجهو هي ۽ اٿئي اهو 'ود حامد جو وڻ' ڏس ته ڪيئن نه اسمان ڏانهن ڪر ڪنيو بيٺو آهي. ڏس ته هنجون پاڙون زمين ۾ کهڙيون نه پختيون آهن. ان جي ٿلهي ٿڙ کي به ڏس، جيڪو ڪنهن عورت وانگر سنئون سڌو بيٺو آهي. شام جو سج لهڻ مهل هي ۽ وڻ، هن دڙي تان پنهنجو پاڇو نديءَ جي مٿان ايڏو ته گهيريندو آهي، جو ان جي ڇانو هيٺ ٻيءَ پر وارا ماڻهو ٻه آرام ري سگهندا آهن. صبح جو، سج اڀرڻ وقت انجو پاڇو آباد

ڪيتن ۾ جاين تان ٿيندو وڃيو قبرستان جي مٿان بيهندو آهي، جڏهن ته ڪنهن ڏند ڪٿا جي ٻاز وانگر پنهنجا هٿي پر پکيڙي، ڳوٺ ۽ انجي هرفرد تي پنهنجو پاڇو وجهندو هجي. حڪومت هڪ دفعي، ڪنهن زرعي رٿا ڪي عمل ۾ آڻڻ لاءِ ان وڻ کي ڪپائڻ چاهيو. آن جي خيال ۾ پاڻيءَ جو نل لڳائڻ لاءِ موزون جڳهه اها هئي جتي اهو وڻ بيٺل آهي. جيئن تو کي معلوم ٿيو هوندو ته هتان جي ڳوٺاڻن جي ٻ وڙ رڳو زندگي جي روزانا ضرورتن تائين آهي ۽ هنن اڄ تائين ڪنهن ٻ ڳالهه کان بغاوت نه ڪئي آهي . پر انهن جڏهن وڻ جي ڪپجڻ جو ٻڌو ته هڪ تي وياه هنن ڊسٽرڪٽ ڪمشنر جو رستو روڪي ڇڏيو. ان وقت اسان جا حاڪم ڏاريا ماڻهو هئا. مڪين ٻ ڳوٺاڻن جي ڪجهه مدد ڪئي . ڊسٽرڪٽ ڪمشنر کي گهيرو ڪري هنن وڏي واڪي چيو ته جي حڪومت اهو وڻ ڪپايو ته هو تيستائين ان جو مقابلو ڪندا رهندا، جيستائين هنن جو آخري همراه مرندو. ان دوران مڪين ڊسٽرڪٽ ڪمشنر جو منهن هٿي سڃائي وڌو. آخر جڏهن هنڪان سرڪاري ڪاغذ ڪسي پاڻيءَ ۾ پکيڙيا ويا ته هنجو آواز ٻڌجڻ ۾ آيو.

”چڱو، وڻ اتي ئي بيٺو هوندو. اسانجي رٿا ڪانه بيٺي.“

اهڙيءَ طرح سان نه رٿا آئي ۽ نه ناڪو ۽ اسان جو وڻ سلامت رهيو.

اڄ ته گهر هلون، منهنجا پٽ . چو ته هي وقت ٻاهر ويهي ڳالهائڻ جو نه آهي. هن وقت، سج لٿي کان ٿورو اڳ ۾ مڪين جو ڪتڪ نند ڪرڻ کان اڳ مڇرجي ويندو آهي . ان وقت، اهڙا ماڻهو جيڪي انهن ٻلائن کان پليءَ پيٽ واقف نه هوندا يا اسان وانگر ٿلهي چمڙيءَ وارا نه هوندا ته انهن جا ڏنگ سهي نه سگهندا هن وڻ کي ڏس، پٽ . بلند، پر غرور ۽ سينو تاڻيل – جڏهن ڪو قديمي بت هجي . تون ڳوٺ مان هر هنڌان انکي ڏسي سگهين ٿو– دراصل هتان کان چارڳوٺ پريان کان به ڏسي سگهجينس ٿو.

ان ۾ ڪو شڪ نه آهي ته تون سياڻي ئي اسانجو ڳوٺ ڇڏي هلنو ويندين . تنهنجي هٿن، منهن ۾ ڪنڊ تي هن مختصر پنڌ جا

نشان ظاهر ٿي چڪا آهن. پر تنهنجي وچڻ کان اڳ ۾ آءٌ هن وڻ جي ڪهاڻي پوري ڪندس. اندر اچ، منهنجا پٽ. هن گهر کي پنهنجو گهر ڪري سمجهه.

تون پڇين ٿو ته اهو وڻ ڪنهن پوکيو هو؟

اهو ڪنهن به نه پوکيو هو پٽ، تون پاڻ ٿي ٻڌاءِ ته جنهن زمين تي اهو بيٺو آهي، اها ڪنهن پوک جي لائق ٿي سگهي ٿي؟ ڏسين نه ٿو ته اها پٿريلي آهي ۽ نديءَ جي ڪناري کان مٿاهين آهي، جڏهن ڪنهن بت جو ٿلهو هجي. ندي انجي هيٺان ڪنهن مقدس نانگ وانگر ور وڪڙ کائيندي وهندي وڃي ٿي، جڻ مصرين جي ڪنهن قديم ديوتا جي چوڌاري رقص ڪندي هجي. اهو وڻ ڪنهنجو به نه پوکيل آهي، پٽ. اچي چانهه پيءُ، جو مڪين جي پوائتي تجربي کانپوءِ تو کي ان جي سخت ضرورت آهي. شايد اهو وڻ پنهنجو پاڻ پيدا ٿيو هجي. اسان پنهنجي سانڍر کان انکي ائين ئي ڏٺو آهي. جڏهن اسانجي اولاد اکيون کوليون ته انکي ائين ئي ڳوٺ جي مٿان ڇانيل ڏٺائون ۽ جڏهن اسانکي ننديڻ جون يادگيريون اينديون آهن ته ان راڪاس جهڙي وڻ کي، تصور ۾ ائين ئي بيٺل ڏسندا آهيون، پٽ. خبر ناهي ته مان جيڪي چئي رهيو آهيان اهو تنهنجي سمجهه ۾ به اچي ٿو يا نه؟ الائي تون منهنجي ان احساس کان باخبر به آهين يا نه، جيڪو منهنجي دل ۾ آهي، پر جنهنکي بيان ڪرڻ کان آءٌ قاصر آهيان؟ اسانجي هر نسل ائين پئي سمجهيو آهي، جڻ ته اهو وڻ ان سان گڏ پيدا ٿيو هجي ۽ ان سان گڏ وڏو ٿيو هجي. هتان جي ڳوٺاڻن سان گڏ وڃي ويهي ڏس ته ڪيئن نه هو توکي پنهنجا خواب ٿا ٻڌائين. هڪ شخص ننڍ سان اٿي پنهنجي ڀاڙيسرين کي ٻڌايو ته ڪيئن نه هو هڪ ٻيڙ ۾ وڃي ڦاٿو، جتان جي ريتي چانديءَ جهڙي اچي هئي. هو جيئن جيئن اُن تان هلندو ويو، تيئن تيئن هن جا پير ان ۾ اهڙا ته ڦاسندا ويا جو مشڪل سان پئي نڪتا. هو هلندو رهيو، هلندو رهيوتانجو بڪ ۽ اڃ کان ساڻو ٿي پيو. هنجي چوڌاري ريتيءَ جا دڙا جمي ويا. ان کانپوءِ ڪيئن نه هو هڪ ٽڪريءَ تي چڙهي ويو جتان

هن وڻ جهڙن ٻين وڻن جو ٻيلو نظر آيس، جنهن ۾ هڪ وڻ اهڙين اوچو ڳات ڪنيو بيٺو هو، جيئن ٻڪرين جي ڌڻ ۾ آن بيٺو هجي. ۽ ڪيئن نه اهو شخص ٽڪريءَ جي چوٽيءَ تي ڀتوئي مس ته هن جي پيرن هيٺان زمين ڇڻ تڏي جيان ويڙهجي ويئي ۽ هن پاڻ ڪي ود حامد واري وڻ ڪان چند قدمن جي مفاصلي تي بيٺل ڏٺو. ان ڪانپوءِ ڏٺائين ته هڪ ٽانو ۾ ڪبر رکيو هو، جيڪو بلڪل تازو هو. هن اهو پي ڪري پنهنجي اڄ لاٿي ته ٻه اهو ختم نه ٿيو. ان شخص جي ڳالهه ٻڌي پاڙيسريءَ چيس:

”وڃي ڏجهه ورهاءِ جو مصيبتون معاف ٿيون اٿيئي.“

وري ڏسندين ته ڪا عورت پنهنجي ساهيڙيءَ کي چئي رهي هوندي: ”اڻين پئي لڳو، ڇڻ آءٌ ڪنهن ٻيڙيءَ ۾، ڪنهن اهڙي تنگ ڪسيءَ منجهان سمنڊ ڏانهن وهندي وينديهجان، جنهنجي ٻنهي ڪنارن تائين منهنجا هٿ پهچندا هجن. پوءِ اوچتو هڪ اهڙي لهر آئي، جنهن مونکي ايڏو مٿي اڇلايو، جو آءٌ ڪرڻ کي ڇهڻ لڳس. وري ٻيءَ چوليءَ مونکي ڇڪي هڪ اٿاهه، اونداهي کڏ ۾ ڪٽي ڦٽو ڪيو. مون ڊپ وچان رڙيون ڪرڻ چاهيون، پر منهنجو آواز نڙيءَ ۾ اٽڪي پيو. اوچتو مون ڪسيءَ کي ٿورو ويڪرو ٿيندو ڏٺو. ان جي ٻنهي ڪنارن تي ڪارا، ٻنا پنن وارا، ڪانڊيرن جا وڻ ڏٺم. ٻنهي ڪنارن ۽ وڻ کي پاڻ ڏانهن وڌندو ڏٺم. آءٌ ڊپ ۾ پرجي ويس ۽ زور سان رڙ ڪيم: ’يا ود حامد!‘ پوءِ نوراني چهري ۽ اڇي ڏاڙهي وارو هڪ شخص نظر آيو. ڇاتيءَ تائين سونهاري پئي لڙڪيس. اڇي ٻراق لباس ۾ هو ۽ هٿ ۾ تسبيح هيس. هن منهنجي پيشانيءَ تي هٿ رکيو ۽ چيائين: ’ڊڄ نه.‘ مون ڪٽي ماٺ ڪئي. پوءِ ڏٺم ته ڪسيءَ جا ڪنارا ڪشادا ٿيندا ويا ۽ پاڻي نرم رفتار سان وهڻ لڳو. منهنجي ڏائي هٿ تي ٻڪل مڪئي جا ڪيت هئا، جن ۾ نار هلي رهي هئي، ۽ مال چري رهيو هو ۽ ڪناري تي ’ود حامد جو وڻ‘ بيٺو هو. ٻيڙي اچي ڪناري سان لڳي ۽ وڻ جي هيٺان اچي بيٺي. اهو شخص لٿو ۽ ٻيڙيءَ کي ڪناري سان ٻڌائين. هن پنهنجو هٿ

مون ڏانهن ڏ ڪهيريو ۽ پوءِ تسبيح سان هوريان منهنجي پٺي
ٺپڻ لڳو. هن زمين تان وڻ جو ميوو کنيو ۽ مونکي هٿ ۾ ڏنائين.
مون جڏهن ڪنڌ مٿي ڪري ڏٺو ته اهو شخص غائب ٿي چڪو هو.

”اهو ود حامد هو.“ هنجي ساهيڙيءَ چيو. ”توکي اهڙي
بيماري وچڙندي جو وچي مرڻ ڪنديءَ پهچندينءَ، پرپوءِ صحتياب
ٿي ويندينءَ. ود حامد جي سڪ ضرور باسجانءِ.“

سو، منهنجا پٽ! ڪوبه مرد يا عورت، ننڍو يا وڏو اهڙو
ڪونهي، جيڪو خواب ۾ ’ود حامد وارو وڻ‘ نه ڏسندو هجي.

تون مونکان پڇين ٿو ته انکي ود حامد جو وڻ ڇو چيو
وڃي ٿو؟ ود حامد ڪير هو. ٿورو صبر ڪر- ڇانهه جو پيو ڪوپ
نه پيءُ.

مڪاني خود حڪومت جي شروعات جي ڏينهن ۾ هڪ
سرڪاري ڪامورو اسانوٽ آيو، ۽ ٻڌايائين ته حڪومت اسٽيمر
جي بيهڻ جي جاءِ مقرر ڪرڻ گهري ٿي. هن ٻڌايو ته قومي
حڪومت کي اسانجي خوشحالي ۽ ترقي سان دلچسپي هئي ۽ جڏهن
اهي لفظ چيائين ته جوش کان هنجو منهن ڳاڙهو ٿي ويو. پر هنجي
ڳالهائڻ جو، چوڌاري بيٺل ماڻهن تي ڪو خاطر خواه اثر نه پيو.

منهنجا پٽ! اسان گهٽو ڪري سفر تي ٻاهر نه ويندا آهيون
۽ جڏهن به ڪنهن اشد ضروري ڪم جهڙوڪ، زمين جي داخلائن
لاءِ يا طلاق لاءِ صلاح مشورو ڪرڻ لاءِ ٻاهر نڪرندا آهيون ته
صبح ڌاري خچر سنجي، انهن تي چڙهي، اسٽيمر تائين پهچندا آهيون،
جيڪو پر واري ڳوٺ ۾ بيهندو آهي. پٽ! اسان ايامن کان ان
تي هريل آهيون ۽ انهي ئي سبب ڪري اسان خچر پاليندا آهيون.
اهو ئي سبب هو جو سرڪاري ڪاموري جي ان پڌرائي ماڻهن ۾
خوشيءَ جي ڪا لهر پيدا نه ڪئي. هنجو به جوش خروش ڍرو ٿي
ويو ۽ وڏيڪ ڪجهه چوڻ لاءِ لفظ نه پئي سجهيس.

”اسٽيمر بيهڻ جي جاءِ ڪهڙي ٿيندي؟“ ڪجهه خاموشيءَ
کان ڪنهن پڇيس.

ڪاموري وراڻيو ته رڳو هڪڙي جاءِ موزون هئي- جتي

'ودحامد جو وڻ' هو. جي ڪوئي ان مهل ڪنهن عورت کي آٽي اتي اهڙو ننگو ڪري ويهاري ها، جهڙي ماءُ پيتان جائي هئي ته ٻ ماڻهن کي ايڏو اچرج نه ٿئي ها، جيڏو ان ڳالهه ٻڌڻ سان ٿيو.

"عام طور سان اسٽيمر هتان اربع ڏينهن لنگهندو آهي." بيٺلن مان هڪڙي ٽڪر ۾ چيو، "جي اتي اسٽيمر جي جاء تا ناهڙ گهرو ته اهو هتي اربع جي شام جو اچي بيهندو." ڪاموري چيو ته اسٽيمر جي بيهڻ جو وقت شام جو چئين وڳي هوندو. "پر ان وقت اسان ان وڻ وٽ ود حامد جي مقبري جي زيارت لاء ايندا آهيون." اهو ماڻهو چوڻ لڳو، "۽ پنهنجا ٻار ٻچا ساڻ آڻيندا آهيون، اهو هر هفتي جو معمول آهي."

ڪاموري کلي چيو: "ته پوء زيارت وارو ڏينهن ڪٿي ڦيرايو." جي ڪاموري کين گار ڏني هجي ها، ته ٻ کين اهڙي مٺيان نه لڳي ها، جهڙي ان ڳالهه تي. هو گڏجي اٿيا ۽ وڃي ڪاموري جي مٿان ڪڙڪيا. جي آءٌ وچ ۾ پئي نه ڇڏايانس ها ته هوند ڳپا ڪري ڇڏينس ها. مون کيس خچر تي سوار ڪرائي پڇي وڃڻ لاء چيو.

اهو ئي سبب آهي جو اسٽيمر اسان جي ڳوٺ ۾ نه بيهندو آهي. اسانکي جڏهن ضرورت پوندي آهي ته خچرن تي چڙهي پر واري ڳوٺ مان وڃي چڙهندا آهيون. اسانکي اها خوشي آهي ته ٻارين ٻچين هر اربع جي شام جو ود حامد جي وڻ هيٺان وڃي گڏ ٿيندا آهيون، ساڳي طرح اسانجا ابا ڏاڏا ڪندا هئا.

.منهنجا پٽ! مونکي ٿورو معاف ڪج. سانجهيءَ جي نماز پڙهي وٺان- چوندا آهن ته سانجهيءَ جي نماز 'عجيب و غريب' ٿيندي آهي. جيڪي وقت تي نه پهتا تنکان وئي. "خدا جا پرهيزگار ٻانهئو! مان اعلان ٿو ڪريان ته سواء هڪ خدا جي ٻيو ڪو خدا ڪونهي ۽ چوان ٿو ته محمد هنجو ٻانهوءِ رسول آهي- هنتي خدا جي رحمت ۽ سلامتي هجي."

آه- آه- آه- هفتي کن کان منهنجي پٺيءَ ۾ سور پيو آهي. پٽ! تنهنجي خيال ۾ اهو ڇا جي ڪري آهي؟ مان سمجهان

ٿو اهو پيرسني جي ڪري پيو آهي. جوان هئڻ ڪيڏو نه شاندار آهي. جوانيءَ ۾ مان اڌ رڍ جي نيرن ڪندو هوس. رات جي مانيءَ ڪانپوءِ پنجن ڳئن جو کير پيئندو هوس ۽ هڪ هٿ سان ڪارڪن جي ڳوڻ کڻي سگهندو هوس. ڪشتيءَ ۾ مونکي ڪوبه ماري نه سگهندو هو. ماڻهو مونکي 'واڳون' سڏيندا هئا. هڪ دفعي نديءَ ۾ ترندي مون پنهنجي ڇاتيءَ جي زور سان ڪاٺ سان ڀريل ٻيڙي هلائي، وچي ڀرينءَ پر پهچائي— ۽ سوبه رات جو! ٻيءَ پر تي ڪي ماڻهو چرخن تي ڪم ڪري رهيا هئا. هنن جڏهن مونکي ائين ٻيڙي ڪاهيندو ۽ ڏاهن ڌڪيندو ڏٺو ته خوف ۾ رڙيون ڪندا، وٺي ڀڳا.

"اڙي، هي اوهانکي ڇا ٿي ويو؟" مون رڙ ڪري چيو، "ڀڄي مرو. مونکي تتا سڃاڻو ڇا؟ آءٌ آهيان — 'واڳون.' خدا جو قسم توهان بد شڪلن کان ته شيطان خود ڀڄي ڀڄي ويندا هوندا."

"پٽ! تو ڇا پڇيو؟— ته اسان بيمار ٿيندا آهيون ته ڇا ڪندا آهيون؟" مونکي ڪل ٿي اچي، ڇو ته مان سمجهان ٿو ته تنهنجي دماغ ۾ ڇا پيو ڦري. توهان شهري ته ٿورڙي ڳالهه لاءِ به وٺيو اسپتال ڏانهن ڀڄندا آهيو. جي ڪنهنجي آڱر زخمي ٿي پوندي آهي ته هڪدم ڊاڪٽر ڏانهن ڊوڙندا ويندا آهيو، جيڪو انجي ملم پٽي ڪندو آهي. پر ان ڪانپوءِ به اها ڇٽندي نظر نه ايندي آهي. هڪ دفعي آءٌ ٻنيءَ ۾ ڪم ڪري رهيو هوس ته ڪنهن جيت منهنجي آڱر ۾ چڪ پاتو. مان ٽپ ڏيئي اٿيس ۽ گاهه ۾ ان شيءِ کي ڳولهڻ لڳس. نيٺ هڪ نانگ تي نظر پيم. مان قسم کڻي ٿو چوان ته اهو منهنجي ٻانهن کان به ڊگهو هو. مون انکي منڍيءَ جهلي، ٻنهي آڱرين جي وچ ۾ چيپاٽي ماريو. پوءِ پنهنجي آڱر ۾ چڪ پائي رت چوسي ڪيڏيم ۽ ٿوري مٽي کڻي زخم تي ٻرڪي ڇڏيم.

پر اها ته معمولي ڳالهه هئي. تون پڇين ٿو ته جڏهن اسانکي ڪا وڏي بيماري اچي وڪوڙيندي آهي ته ڇا ڪندا آهيون؟

هيءَ جيڪا اسانجي پاڙيسرڻ تو ڏسين، هڪ دفعي انجي ڳچي سچي پيٽي جنهنڪري هوءَ ٻه مهينا کن کٽ داخل رهي. هڪ رات جڏهن تمام تيز بخار ٿيس ته پره ڦٽيءَ مهل اٿي، ٻاڪي گهليندي گهليندي، ’ود حامد جي وڻ‘ هيٺان وڃي ويٺي. ان عورت پنهنجي زباني هن ريت اسانکي ٻڌايو.

”آءُ وڻ جي هيٺان ويٺي هيس. مون ۾ ايتري طاقت نه هئي جو اٿي بيهي سگهان. مونکان جيترو بلند آواز نڪري سگهيو، ان ۾ پڪاريم– يا ود حامد! مان تو وٽ پناهه گهرڻ لاءِ ۽ پنهنجي بچاءَ لاءِ آئي آهيان. مان تنهنجي هن وڻ هيٺان ۽ مقبري وٽ سمهنديس. يا ته مونکي مرڻ ڏي يا زندگي عطا ڪر. مان تيستائين تنهنجو آستانو نه ڇڏيندس، جيستائين ٻنهي مان هڪ ڳالهه نه ٿيندي. ان ڪانپوءِ مان ڊپ ۾ ويڙهجي سيڙهجي ويهي رهيس. مونکي جلد ئي ننڊ اچي ويئي. مان اڌ ننڊ ۽ اڌ جاڳ ۾ هيس ته قرآن مجيد جي تلاوت ڪن تي پيم. هڪ تيز روشني، تکي چاقوءَ جي ڌار وانگر نروار ٿي، جنهن نديءَ جي ٻنهي ڪنارن کي پاڻ ۾ ملائي ڇڏيو. اتي مون وڻ کي سجدي ۾ ڪرندو ڏٺو. اهو نظارو ڏسي، منهنجي دل اهڙي زور زور سان ڌڙڪڻ لڳي جو سمجهيم ته اجهو ٿي ٽڙيءَ کان ٻاهر هلي اچي. مون هڪ بزرگ کي اڇي ڏاڙهي سان ۽ سفيد براق پوشاڪ ۾ ملبوس ڏٺو. هو آهستي آهستي مون ڏانهن وڌندو پئي آيو. هنجي منهن تي مرڪ هئي. هن منهنجي مٿي تي پنهنجي تسبيح هنئي ۽ چيائين ’اٿ.‘ خدا کي خبر ته مان ڪيئن اٿي بيهي رهيس ۽ ڪڏهن ۽ ڪهڙي حالت ۾ گهر پهتس. ان وقت فجر جي مهل هئي. مون پنهنجي مڙس، پٽ ۽ ڌيئرن کي جاڳايو. مون مڙس کي چيو ته ٻاهه ٻاري چانهه تيار ڪري وٺي. پوءِ مون پنهنجي ڌيئرن کي خوشيءَ مان رڙيون ڪرڻ لاءِ چيو. سچوپچ اچي اسانوٽ گڏ ٿيو. مان قسم سان ٿي چوان ته ان ڪانپوءِ نه ڪڏهن ڏني آهيان ۽ نه بيمار ٿي آهيان.“

پٽ! اسان ماڻهن کي اسپتالن جو ڪو تجربو ڪونهي، ننڍين بيمارين جهڙوڪ وڇن جي ڏنگن، بخار، سٽ نڪرڻ ۽ هڏڻ

ڇڻ ۾ اسان تيسين بسترن تہ پئجي رهندا آهيون، جيسين صفا چڱي ڀلا ٿي وڃون، باقي پيچيده بيمارين ۾ ود حامد جي وٽ ڏانهن رجوع ڪندا آهيون.

ود حامد جي ڳالهہ ٻڌايانءِ، پٽ؟ يا ننڊ ٿي اچيئي؟ شهري رات جو دير تائين جاڳندا آهن – جڏهن پڪي خاموش ٿي ويندا آهن، مکيون اسانجي مال کي پٽڻ بند ڪنديون آهن ۽ ٻڪريون چارو کائڻ لڳنديون آهن تہ اسان سمهي پوندا آهيون. اسان ۽ اسان جو مال هڪجهڙا آهيون. اسان صبح جو ان وقت اٿندا آهيون، جڏهن اسان جو مال اٿندو آهي ۽ وري ان جي سمهڻ سان ئي اسان بہ ننڊ ڪندا آهيون.

بابي، جنهنکي ڏاڏي ڏسيو هو، اسانکي ود حامد بابت هن ريت ٻڌايو:

اوائلي وقتن ۾ هڪ مڪار شخص هوندو هو، انوٽ هڪ ٻانهو هوندو هو، جنهنجو نالو هو ود حامد. هو وڏو پهتل شخص هو ۽ لڪي لڪي ڌڻيءَ جي عبادت ڪندو هو تہ متان مالڪ ڏسيس تہ مارائي نہ وجهيس. پر جڏهن پنهنجي منڪر مالڪ جو ظلم، هو گهڻو وقت برداشت نہ ڪري سگهيو تہ ڌڻيءَ کي ٻاڏايائين تہ هنکي ڇوٽڪارو ڏياري. تنهنتي هڪ غيبي آواز هنکي چيو تہ هو پاڻيءَ جي مٿان پنهنجو مصلو وڇائي ۽ اهو جتي وڃي بيهي، اتي هو لهي پوي. مصلو هلندو اچي ان هنڌ بيٺو جتي اهو وڻ آهي. اها جاءِ، انڪان اڳ بريٽ بيابان هئي. هو اتي لهي پيو ۽ سڄو ڏينهن عبادت ڪندو رهيو. رات جو هڪ ماڻهو هن لاءِ کاڌو کڻي آيو، جيڪو کائڻ بعد هو وري لڳاتار صبح تائين عبادت ڪندو رهيو.

اها ڳالهہ هن ڳوٺ جي ٻڌجڻ کان بہ اڳ جي آهي. ائين ٿو لڳي ڇڻ تہ هي ڳوٺ پنهنجي رهاڪن، ڪوهن ۽ جاين سميت روءِ زمين جي ڪنهن حصي کان ڌار ڪري هتي آباد ڪيو ويو هجي. جنهن اها دعويٰ ڪئي تہ هنکي هن ڳوٺ جي نهڙ جي سانيڙ آهي تہ اهو ڪوڙو هوندو. هر ڳوٺ شروعات ۾ ننيڙو هوندو آهي ۽ پوءِ رفتہ رفتہ وڌندو ويندو آهي، پر هي اسان وارو، هيڏو سارو

ڳوٺ، هڪدم ٻڌجي ويو. انجي آدمشماري نه وڏي ٿي ۽ نه گهٽجي ٿي ۽ اهو جيئن شروع ۾ هو، تيئن هاڻي آهي. جڏهن کان اهو موجود آهي ته 'ود حامد جو وڻ' به منجهس موجود آهي. ڪو به نه ٻڌائي سگهيو آهي ته اهو ڪنهن پوکيو ۽ ڪڏهن وڏي وڻ ٿيو. حالانڪ اهو آهي به نديءَ کان منيريءَ پٽريلي زمين تي.

آءُ جڏهن اهو وڻ توکي ڊيڪارڻ هليو هوس ته انجي چوڌاري لڳل لوڙهو ڏٺو هيوءِ؟ ۽ اها سنگمرمر جي تختي ڏٺي هيءِ جنهنتي 'ود حامد جو وڻ' لکيل هو؟ بس جڏهن کان الله تعاليٰ اهو وڻ اُپايو، تڏهن ڪانونسي هن ڳوٺ ۾ اهي ٽي نيون شيون، اضافي طور، آيون ۽ مان توکي ٻڌايان ٿو ته اهي ڪيئن وجود ۾ آيون:

تون جڏهن سياڻي اسان کان موڪلائسي هليو ويندين، ته اسانکي پتجانءِ نه، بلڪ چڱي نيت سان ياد ڪندو رهجانءِ، ڇوته توکي اڄ رات مون سربستيون ڳالهيون به ٻڌايون آهن ۽ تنهنجي مسافري به هرويرو بري نه رهي آهي.

توکي شايد خبر هجي ته ڪجهه سال اڳ اسانوٽ پارليامينٽ جا ميمبر آيا هئا ۽ ڪي سياسي پارٽين جا نمائندا پڻ. انهن ڏاڍي ڊڪ ڊوڙ پئي ڪئي، جيڪا اسانجي سمجهه کان ٻاهر هئي. رستن انهن اجنبين کي آئي اسانجي درن تائين پئي پهچايو، جيئن پاڻيءَ جون لهرون ڪناري جي ڪاٺين تائين پهچي انهنکي ڏوئنديون آهن. انهن مان ڪوبه هڪ رات کان وڌيڪ نه رهيو. بهرحال اسان کي ٻڌايو ويو ته دارالحڪومت ۾ ڇا وهي واپري رهيو هو. هڪ ڏينهن اها خبر ملي ته جنهن حڪومت سامراج کي تڙي ڪڍيو هو، انجي جاءِ تي ڪا ٻي حڪومت اچي ويئي هئي.

"انکي ڪنهن آندو؟" اسان پڇيو. پر ڪو جواب نه مليو.

اسان جڏهن کان اسٽيمر کي، ود حامد جي وڻ وٽ بيهارڻ کان انڪار ڪيو هو، تڏهن کان اسان ڪنهنکي به نه ڇيڙيو هو. ٻه سال گذري ويا، پر اسانکي خبر نه پئجي سگهي ته حڪومت ڪهڙو رنگ اختيار ڪيو هو، ڪارو يا — اڇو؟ حڪومت جا

نمائندا، اسانوٽ ترسڻ بنا، ڳوٺ مان لنگهي ويندا رهيا. ائين وقت گذرندو رهيو تانجو چار سال اڳ وري نئين حڪومت وجود ۾ آئي. ان نئين حڪومت، جڏهن ته اسانکي پنهنجي اختيار کان آگاهه ڪرڻ لاءِ، هڪ ڏينهن هڪ ننڍي مٿي ۽ وڏي ٽوپلي واري ڪاموري ۽ ٻن سپاهين کي هتي موڪليو. ڏنوسين ته هو وڻ وٽ بيهي ڪا ڳڻ ڳوٺ ڪري رهيا هئا. اسانجي پڇڻ تي هنن ٻڌايو ته حڪومت وڻ هيٺان اسٽيمر بيهارڻ لاءِ اسٽيشن پئي ٻڌائي ۽ هنن انجو ابتدائي جائزو پئي ورتو.

”پر اسان ته اڳ ئي اوهانکي انڪان جواب ڏئي ڇڏيو هو. هاڻي ڪيئن تا سمجهو ته اها ڳالهه اسان کان قبول ڪرائيندؤ؟“

”جنهن حڪومت اوهانجي اڳيان هٿيار ڦٽا ڪيا هئا، اها ڪمزور هئي.“ هنن چيو، ”پر هاڻي صورتحال ڦري ويئي آهي.“

قصو ڪوتاهه ته اسان هنن کي قميص جي ڪالرن کان جهلي پاڻيءَ ۾ ڦٽو ڪيو ۽ پنهنجي ڪرت کي وڃي لڳاسين. هنتو ڪن مس گذريو هوندو ته ان ننڍي مٿي واري ڪاموري هڪ فوجي ٽولو پاڻ سان آندو ۽ رڙ ڪري چيائين: ”هن شخص کي پڪڙيو- ۽ هنکي- ۽ هنکي به.“ هنن ويهن ڄڻن کي گرفتار ڪيو، جن ۾ آءٌ به هيس. مهينو ڪن اسان جيل ۾ پيا هئاسين. آخر هڪ ڏينهن انهن ئي فوجين، جن اسانکي جيل ۾ وڌو هو، دروازا کوليا. اسان انجو سبب پڇيوسين، پر ڪنهن به ڪجهه به نه ٻڌايو. جيل کان ٻاهران ماڻهن جا هشام اچي گڏ ٿيا هئا. اسانکي ڏسڻ سان ماڻهن اُپ ڏاريندڙ نعرا هنيا. ڪن ماڻهن، جنکي سعيد، صاف ڪپڙا پهريل، عطر لڳل، سونيون چمڪندڙ واچون ويٽين ۾ ٻڌل هيون، اسانکي ڀَسي اچي ڀاڪر پاتا. پوءِ هو اسانکي وڏي جلوس جي شڪل ۾ وٺي هليا، تانجو اچي پنهنجي ڳوٺ پهتاسون. اتي اندازي کان ٻاهر ماڻهو، اٺ، گهوڙا ۽ گاڏيون ڪنيون ٿيل ڏٺوسين. هڪ ڄڻي کي چيوسين، ”دارالحڪومت جي بکيڙي اسانکي به اچي ورايو آهي.“

هنن اسان ويهن ئي ڄڻن کي، هڪ قطار ۾ ڪري بيهاريو آهي ماڻهو اسان سان هٿ ملائيندا ويا- وزير اعظم- پارليامينٽ

جو صدر- سينيٽ جو صدر- هڪ نه ٻئي حلقي جو ميمبر- وغيره وغيره.

اسان هڪ ٻئي کي تڪڻ لڳاسين. ڪا ڳالهه سمجهه ۾ نه پئي آئي. هٿ ملائي ڪلها نڪري پيا. پوءِ هو اسانکي جلوس جي صورت ۾ ود حامد جي مزار ۽ وڻ طرف وٺي هليا. وزير اعظم انهن يادگارن جو سنگ بنياد رکيو جيڪو تون ڏسي چڪو آهين. پوءِ رات رهڻ بنا، هو سڀ هڪ واچوڙي جيان اٿين هليا ويا جيئن آيا هئا.

انهن اجنبين سان هڪ ڇٽي، جيڪو بعد ۾ اسانجي ڳوٺ آيو، اسانکي ان تماشي بابت سربستو احوال ڏنو: "ماڻهو هن حڪومت جي اقتدار ۾ اچڻ تي خوش نه هئا، ڇو ته کين معلوم هو ته اها ميمبرن کي رشوتون ڏيئي وجود ۾ آئي هئي. تنهنڪري هو ڪنهن مناسب موقعي جي تاڙ ۾ هئا ته جيئن بغاوت جو پنيٽ ٻاري سگهن. جڏهن ود حامد جي وڻ وارو واقعو ٿي گذريو ۽ اوهان کي وچي جيل ۾ وڌائون ته اخبارن ان ڳالهه کي وٺي ڪنيو ۽ مستعفي ٿيل حڪومت جي ليڊر پارليامينٽ ۾ هڪ جوشيلي تقرير ڪئي جنهن ۾ چيائين: 'هي حڪومت ظلم جي ايڏي ته انتها ڪري چڪي آهي جو ماڻهن جي مذهبي عقيدن سان هٿ چراند ڪرڻ کان به نه رهي. پنهنجي لائق وزير اعظم کان ود حامد جي وڻ بابت پڇو. پڇوس ته ڪيئن اهو پاڪ آستانو ڍهرائڻ لاءِ فوج موڪلي هئائين'.

سڀ ماڻهو احتجاج ۾ شامل ٿي ويا ۽ ود حامد جي وڻ واري واقعي کي اچي ڪنيائون شايد، ان جو سبب اهو آهي ته گهٽو ڪري هر ڳوٺ ۾ هڪ نه ٻي متبرڪ جاءِ آهي ٿي آهي جيڪا ماڻهن جي ذهن تي ڇانئجي وئي آهي ۽ انهن جي خوابن ۾ گهر ڪري ويئي آهي. اهو لڙ بکيڙو مهينو کن جاري رهيو، نيٺ پنجاهه کن پارليامينٽ ميمبرن کي حڪومت جي مدد ڪرڻ کان انڪار ڪرڻ لاءِ مجبور ڪيو ويو. انهن سڀني کي سندن حلقن جي ماڻهن چتاءُ ڏنو ته جي هو سندن مرضي موجب نه هلندا ته هنن جي مدد کان هٿ ڌوئي ڇڏڻا پوندا. اهڙي ريت حڪومت ڍهي پيئي ۽ انکان اڳين حڪومت

وري وجود ۾ آئي. ملڪ جي هڪ نامور اخبار لکيو: ’ود حامد جو وڻ قومي سجاڳي جو نشان بڻجي چڪو آهي.‘

ان ڏينهن کانپوءِ اسانکي حڪومت جي وجود جي ڪابہ خبر نہ ملي آهي ۽ نہ ڪو انهن نامور شخصن مان ڪوئي هتي آيو آهي. اسان رب تعاليٰ جو شڪرانو ٿا بجا آڻيو تہ ساڻن هٿ ملائڻ جي مصيبت کان بچي ويا آهيون. اسانجي زندگي ساڳي رفتار سان روان دوان آهي. نہ ڪو نلڪو، نہ ڪا زرعي رٿا ۽ نہ اسٽيمر بيهارڻ لاءِ ڪا جڳهہ. اسانوٽ البت اسان جو وڻ موجود آهي، جيڪو سانجهيءَ ٽاڻي بہ پنهنجو پاڇو نديءَ جي ڏاکڻي ڪناري تي وجهندو آهي ۽ صبح جو انکي اسانجي گهرن ۽ ٻنين جي مٿان پکيڙيندو آهي. اهو تہ نهيو پر قبرستان تي بہ سايو وجهندو آهي. اسانجي ڳوٺ، سنگ مرمر جو يادگاري پٿر ۽ لوهي لوڙهو حاصل ڪيو آهي.

پوڙهي پنهنجي ڪٿا ختم ڪري مونکي ڏٺو. هن جي چپن تي هڪ منجهيل مرڪ هئي، چڻ ڏيئي جي مدم روشني هجي. مون پڇيو مانس:

”پلا، هو نڪو ڪڏهن لڳائيندا؟ زرعي رٿا ڪڏهن عمل ۾ آڻيندا؟ ۽ اسٽيمر بيهارڻ جي جڳهہ ڪڏهن ناهيندا؟“

هن جواب ڏيڻ کان اڳ پنهنجو ڪنڌ جهڪائي ڇڏيو ۽ چيائين:

”جڏهن سيئي آرامي ٿيندا ۽ پنهنجي خوابن ۾ ود حامد جو وڻ نہ ڏسندا.“

”اهو ڪڏهن ٿيندو؟“ مون پڇيو.

”مون توکي ٻڌايو آهي تہ منهنجو پٽ شهر ۾، اسڪول ۾ پڙهي رهيو آهي. مون پاڻ هنکي پڙهڻ لاءِ ڪو نہ موڪليو هو. هو گهران ڀڄي ويو ۽ پنهنجو پاڻ وڃي اتي داخلا ورتائين. مونکي اميد آهي تہ هو جتي آهي اتي ئي رهي پوندو- واپس نہ ورندو. جڏهن منهنجي پٽ جو پٽ اسڪول ويندو ۽ نوجوانن- جنجو روح اسانجي روح کان مختلف هوندو- جو تعداد وڌي ويندو، تڏهن شايد پاڻي جو نلڪو بہ اسانجي ڳوٺ ۾ لڳندو ۽ زرعي رٿا بہ عمل

۾ ايندي ـ ۽ شايد استيمر بہ اسان جي ڳوٺ وٽ بيهندو ـ ود حا
جي وڻ هيٺان."

"تنهنجو ڇا خيال آهي؟" مون پڇيو، "ڪنهن ڏ ـ ڪن
ڏينهن اهو وڻ بہ ڪپجي ويندو يا نہ؟" ـ هو گهڙي دير تائين مو
گهوري ڏسندو رهيو ڇڻ پنهنجي تڪل، جهڙالين اکين جي ذر
ان ڳالهہ جو اظهار ڪندو هجي جيڪا زبان تي نہ پئي آئي سگهي

"وڻ ڪپائڻ جي ضرورت ئي نہ پوندي. مزار کي هٽائڻ ـ
ڪو سبب ڪونهي . هنن ماڻهن جيڪا ڳالهہ صفا نظرانداز ڪر
ڇڏي آهي، اها هي آهي تہ انهن سڀني شين لاءِ ڪافي جڳهہ موج
آهي. وڻ، مزار، نلڪو ۽ استيمر جي جاءِ."

جڏهن هن بس ڪئي تہ مونکي اهڙين نظرن سان ڏنائين، ج
بيان ڪري نٿو سگهان، جيتوڻيڪ انهن منهنجي اندر اداسي پر
احساس جاڳايو. اها اداسي ڪنهن اهڙي نامعلوم شئي لاءِ، جيڪ
بيان کان ٻاهر آهي. پوءِ هن چيو:

"تون بيشڪ سڀاڻي اسان وٽان هليو ويندين. جڏهن پنهنج
ساڳ رسين تہ اسان کي ڪاوڙ مان نہ پر مهر سان ياد ڪجانءِ."

منٺيءَ لڏو مان

سنڌ جي بلند پايہ اديب، شاعر، نقاد ۽ تعليمي ماهر

مرحوم **شيخ عبدالله 'عبد'**

بابت سنڌ جي مشهور اديبن ۽ عالمن جا تاثرات

ڊيمي سائيز ١٦٢ صفحا اڇو پنو سهڻو ڪارڊ ڪور

قيمت: پنج رپيا

گهرائڻ لاءِ لکو

اياز قادري

٤- ڏني رام بلڊنگ، آرام باغ روڊ
ڪراچي

(جيل جي ڊائري)

طارق اشرف

ڪوٺن جا ڏينهن رات

٣-٥-١٩٧٤

اڄ مون گهر هڪڙو طويل خط موڪلو آهي، اهو خط نه دراصل جيل جي ڊائري آهي. گذريل خميس تي فيروز، ارشاد ۽ اڪرام قاضيءَ سان ملاقات ٿي هئي. جيل ۾ ملڻ آيا هئا. انهيءَ ڏينهن کان ئي، اچوڪي ڏينهن جو انتظار پئي ڪيم، جو اڄ S.D.M جي ڪورٽ ۾ شنوائي آهي. رات ننڊ جي ٽڪي ۾ ورتم، ته به ننڊ نه آئي. گهڙيءَ گهڙيءَ اک کليو وڃيم، ۽ صبح جو انتظار. نه ڄاڻ ڪڏهن صبح ٿيندو ۽ جڏهن به ننڊ اچي ته خواب ۾ گهر جا ڀاتي ۽ دوست نظر اچن. نيٺ ٻانگ ڪانپوءِ اٺي ويٺس. مس مس علي شير سپاهي اچي در کوليو. پهرين وچي هٿ منهن ڌوتم، پوءِ ڪجهه چڪر هڻي، بيگ مان ڪپڙا ڪڍي ڪٽ تي رکيم ۽ بوٽ ڪڍي صاف ڪري رکيم ۽ سڏ جو انتظار ڪرڻ لڳس. مون ڪلهه ۽ اڄ نيرن نه ڪئي، فقط چانهه پيتم. نيرن ڪريان ٿو ته پيٽ ۾ تڪليف ٿيو پوي.

چانهه پي ويٺو هوس ته هڪ قيدي ڇٽي ڪٽي آيو. قيديءَ کي ڏسندي ئي اهڙو خوش ٿيس، ڄڻ ته آزادي ملي هجيم. قيديءَ چيو: ”اڄ اوهانجي حاضري آهي. جڏهن اوهانکي پوليس وٺڻ ايندي ته مان وٺڻ ايندس.“ مان وري انتظار جي گهاٽي ۾ ڦيسجڻ لڳس، اهي وسوسا به آيا ٿي ته نه ڄاڻ اڄ پوليس وٺڻ اچي يا نه. ڪڏهن ڪڏهن ائين به ٿيندو آهي، شهر ۾ جيڪڏهن ڪو هنگامو ٿئي، يا ڪو وڏو وزير يا ڀٽو ايندو آهي،ته پوليس انهن جي سنڀال لاءِ ويندي آهي ۽ انهيءَ ڏينهن قيدين کي سندن شنوائين تي نه وٺي وڃبو آهي.

منهنجي بيچيني وڌندي پئي ويئي، منٽ منٽ صديون پئي لڳو. وقت گذارڻ لاءِ، ڪپڙا مٽايم ۽ بوٽ پاتم. ايتري ۾ ساڳيو قيدي سڏڻ آيو. مان سردار علي شاهه، شاهنواز شاهه ۽ ڪنعي لال کان موڪلائي، جيلر عبدالحي قريشيءَ جي آفيس ڏانهن ويس. رستي ۾

گهرام فقير(١) منهنجو انتظار ڪري رهيو هو. پيرين پئي مليو ۽ دعائون ڪيائين.

جيلر جي آفيس ۾ ڪافي وقت ويٺو پيو. گذريل دفعي پهرين شنوائي تي فيروز جيل تي آيو هو. مونکي پڪ هئي ته پيو ڪو اچي يا نه اچي، هو ضرور آيو هوندو ۽ ٻيو به هئين. مونکي اهو به خيال هو، ته هتي مان سندس انتظار ڪري رهيو آهيان، ۽ ٻاهر هو انتظار جي اذيت برداشت ڪري رهيو هوندو. ٻنهين جي وچ فاصلو ته تمام گهٽ هو، پر وچ ۾ قيد جي اوچي ديوار هئي.

ڪافي دير ڪانپوءِ، هڪڙي هڪڙي قيديءَ کي سڏ ٿيو، جيڪي هڪ قطار ۾ پٽ تي اوڪڙو ويٺل هئا، ۽ هو جيل جي اندرين ڦاٽڪ جي ننڍڙي دريءَ مان، وچين حصي ۾ ويا ٿي. ۽ آخري سڏ مونکي ٿيو. سڏ ڪرڻ واري نهايت ڪرخت آواز ۾ منهنجو نالو پڪاريو ۽ آءٌ به انهيءَ ڳڙڪيءَ مان، وچين حصي ۾ ويس. آتي هڪ پوليس واري پٺي سيني جا نالا لکيا، ۽ پوءِ سيني کان اڳ مونکي ٻاهرين ڦاٽڪ جي ڳڙڪيءَ مان ٻاهر ڪڍيو ويو.

ٻاهر نڪرندي ئي، مون انهيءَ پاسي نهاريو. جتي گذريل دفعي فيروز ويٺو هو پر مونکي ڏاڍي مايوسي ٿي، آتي فيروز نه هو. مون يڪدم چؤطرف نهاريو ته شايد ڪنهن ٻئي هنڌ هجي، پر هو ڪٿي به نه هو. دل کي يقين نٿي آيو، انهيءَ ڪري هڪ دفعي وري هرهنڌ چڱيءَ طرح جاچيم، پر هتي فيروز هجي ته نظر اچي. ڏاڍو ڏک ٿيم، سوچيم ته شايد هاڻ فيروز به ڪڪ تي ويو آهي. فيروزمتعلق اها ڳالهه سوچڻ ته نه گهرجيم ها، پر جيل جي اندر هڪ قيدي ڏاڍو جذباتي ٿي پوندو آهي، ۽ انهيءَ جو اندازو ڪو ٻاهر جو، آزاد ماڻهو بنهه نٿو ڪري سگهي. هڪ قيدي، جڏهن قيد جي گهٽيل ماحول کان ڪجهه دير لاءِ قيديءَ جي حيثيت ۾، آزاد فضا ۾ نڪرندو آهي، ته سڀ کان اڳ هنجون نظرون ڪنهن

---

(١) گهرام فقير – حر هو. يارنهن لکن جي ڌاڙي ۾ ڇهن سالن جي سزا ڀوڳي رهيو هو مهينو کن اڳ آزاد ٿيو آهي.

پنهنجي ڪي ڳوليندي يون آهن ۽ اهڙي حالت ۾، جڏهن هين جا پنهنجا جيل جي در وٽ پنهنجي قيديءَ جو آڌر ڀاءُ ڪن، ۽ پنهنجو، پنهنجو نه هجي ته ڪيترو صدمو رسندو، اهو ڪو قيدي ئي اندازو لڳائي سگهندو.

اسانکي وڻڻ لاءِ وين اچا به نه آئي هئي. مان پٽ ڪي ٽيڪ ڏئي ٻيهي رهيس. رستي تي ڪنهن رڪشا يا اسڪوٽر لنگهڻ جو آواز ٿي آيو ته چرڪي، اوڏانهن ٿي نهاريم ته شايد فيروز اچي ويو هوندو. پر جڏهن رڪشا يا اسڪوٽر لنگهي ٿي ويو، يا ڪنهن ٻئي قيدي جي ملڻ وارو لٿو ٿي، ته مايوس ٿي ڪنڌ جهڪائي ڇڏيندو هوس. مونکي جيڪي پوليس وارا وٺڻ آيا هئا، انهن مان هڪڙو ساڳيو آهو هو، جيڪو گذريل شنوائي تي به وٺڻ آيو هو. انهيءَ مونکان پڇيو، ”اوهانجو ڪو دوست نه آيو آهي ڇا؟“

مون مرڪي چيو، ”شايد ڪڪ ٿي پيا آهن.“

اسانکي سادي انين وڳي ٻاهر ڪڍيو ويو هو، ڏائين ڏڳي وين آئي، انهيءَ وچ ۾ سپرنٽنڊنٽ جيل پنهنجي بنگلي مان آفيس ويو ٿي، مونکي ڏنائين سلام ڪيائين ۽ پڇيائين، ”شنوائي آهي ڇا؟“ جواب ڏنو مانس، ”ها.“

پوليس وين ۾ قيدين کي پٺيان ويهاريو آهي، پر جنکي پوليس وارا عزت دار سمجهندا آهن، انهن تي مهرباني ڪري، عزت ڏئي، اڳيان ڊرائيور سان ويهاريندا آهن. تنهنڪري مونکي به عزت ڏيئي گذريل دفعي ۽ هن دفعي وين ۾ اڳيان ويهاريون. پوليس وين هلي ته به منهنجيون نظرون رستي تي فيروز کي ڳولهي رهيون هيون. هڪڙو خيال پيو به آيو ٿي ته: متان فيروز بيمار نه ٿي پيو هجي. پر وري سوچيم ته جيڪڏهن بيمار ٿي پوي ها ته پيو ڪو ته اچي ها، ارشاد به نه آيو.

وين شهر جي بدران ٻاهرين پاسي پٺاڻ ڪالوني ڪان ڦري صدر مان ٿيندي شيشن ڪورٽ ۾ آئي. اچا وين مان لهي هيٺ بيٺو ئي هوس ته متان فيروز اچي پهتو. مون سائس دير سان اچڻ جي شڪايت ڪئي، معافي گهريائين ۽ چيائين ته: ”گذريل دفعي

ڏ-و ڪي سوا نائين وڳي ڪانپوءِ ٻاهر ڪڍيو ھئائون، انھيءَ ڪري اڄ مان ناين وڳي آيس تہ خبر پئي ھينئر ھينئر وين ويئي آھي. بھرحال مونکي افسوس آھي، آئينده مان اٺين وڳي اچي ويندس.”

ٿوري دير ڪانپوءِ مونکي S-D-M جي ڪورٽ ۾ وٺي وياء فيروز گڏ ھو. ٿوري دير ڪانپوءِ فيروز جو ننڍو ڀاءُ منور، منھنجو فوٽوگرافر دوست نور محمد ۽ مذاحيہ ڪهاڻيڪار عبدالحليم ٻروھي بہ اچي وياء ۽ ڪجھہ دير ترسي، موٽي وياء فيروز منھنجي سوٽ خالد شاھہ کي وٺي آيو، جنھن سرشتيدار کان شنوائي جي ٻي تاريخ وٺرائي ڏني. مونکي پنھنجي پٽ دانيال جو ڏاڍو انتظار ھو، تنھنڪري الطاف (پريس جو ڪمپازيٽر، جيڪو ڪمپازيٽر گھٽ ۽ ڀاءُ وڌيڪ آھي) جو پڇيم ٿي، اھو دانيال کي وٺي ايندو آھي.

مس مس دانيال آيو، ۽ اچڻ سان شرارتن ۾ لڳي ويو. ھنکي انھيءَ ڳالھہ جي پرواھہ ئي نہ ھئي تہ منھنجو پيءُ جيل ۾ آھي، پھرين تہ اھو ضد ڪيائين تہ گھر ھلو. جڏھن ٻڌايومانس تہ مان گھر نٿو ھلي سگھان تہ پراڻو سوال ورجايائين: اوھانکي جيل ۾ ڪنھن وڌو آھي، چيومانس: جيئي پٽو. (اليڪشن ۾ جيئي پٽو جا نعرا ٻڌي ھن ذوالفقار علي ڀٽي جو نالو ئي جيئي پٽو رکي ڇڏيو ھو) ڏاڍي ڪاوڙ آيس، ابتا سبتا لفظ ڳالھائين، پوءِ ضد ڪيائين تہ: مونکي بہ جيل وٺي ھلو. آءٌ ھلي ٿو جيل جون لوھہ شيخون ٽوڙيان، اوھان ۾ طاقت ڪانھي، مون ۾ طاقت آھي. ۽ پوءِ ڪوڪا ڪولا پي جند ڇڏيائين.

ٿوري دير ڪانپوءِ منھنجو مامو، پاڙي جا ٻہ بزرگ چاچو عمر ۽ چاچا اسحاق بہ ملڻ آياء چاچا اسحاق ويچاروتہ مونکي ڀاڪر پاءِ روئي ڏنو. چيومان، ”چاچا، مان ڪنھن چوري يا خون ۾ نہ جھليو ويو آھيان، سچ ڳالھائڻ جو ڏوھي آھيان.“ اکيون اُگھندي چيائين ”ھا بابا، حڪومت وڏي سرڪار آھي.“

ڪجھہ دير اتي ويھڻ ڪانپوءِ، سيشن ڪورٽ جي ڪ... ۾ وٺي آياء اتي ارشاد بہ پھچي ويو، اتي پاڙي جو دوست مظفر منھنجو ننڍي ھوندي جوڪلاس فيلو جمن بہ اچي ويو.

اتي ڪافي دير ويٺو رهيس، ڪجهه گهر جون ۽ سهڻيءَ جون خبرون پڇيم، جيل جون خبرون ٻڌايم. اڄ قيدي گهڻا هئا، تنهنڪري پوليس وين، مختلف چڪرن ۾ قيدين کي ڇڏي وري وري موٽي ٿي آئي. ۽ مونکي آخري چڪر ۾ ڪنيائين.

ڇڙهڻ وقت ارشاد، فيروز ۽ ٻين دوستن سان مليس ۽ وين ۾ چڙهي ويٺس. ٿوري دير ۾ وين هلي، ۽ پنهنجي شهر جا جاتل سڃاتل رستا جيڪي اڄ اوپرا اوپرا هئا، انهن تان هلندي، منهنجي نئين منزل ڏانهن وڌي رهي هئي. ۽ پوءِ ٻوين رستن تان ٿيندي، شهر جي حد ختم ڪري، جيل جي حد اندر گهڙي. وين مان لٿس. سينٽرل جيل جو وڏو ڪارو ڦاٽڪ هو. مان ويجهو ويس ته ڪاري ڦاٽڪ جو ننڍڙو وات ڦاٽو ۽ مونکي هضم ڪرڻ ڪانپوءِ وري بند ٿي ويو.

اڄ جيڪي ڪتاب ۽ رسالا آندا هئا، انهن کي نه ڪنهن چيڪ ڪيو، ۽ نه روڪيائون. پنهنجي وارڊ ۾ گهڙيس ته سيٺي ساٿي سردار علي شاهه جي ڪوليءَ ۾ هئا. سردار علي شاهه ڏاڍو خوش هو، جو سندس ضمانت (۸۰ هزار ۾) ٿي هئي.

هينئر رات جا نو ٿيا آهن. مان ۽ شاهنواز شاهه ڪوليءَ ۾ بند آهيون. آزاد فضا مان، هوا جي لهرن تي ترندو، نورجهان جو ڳايل هڪ پراڻي گاني جو آواز اچي رهيو آهي: جوان هي محبت، حسين هي زمانا' هتي ته نه محبت جوان آهي، نه زمانو حسين آهي. ڪال ڪوٺڙي آهي، پوست آهي، مڇر آهن ۽ گهٽيل گهٽيل ماحول آهي. هاڻ سومر جي ڏينهن شنوائي آهي، وري فيروز ملندو دانيال ملندو، ڪجهه دير لاءِ آزاد فضا ۾ ساهه کڻي سگهبو، ڪجهه ٻڌبو، ڪجهه ٻڌائبو.

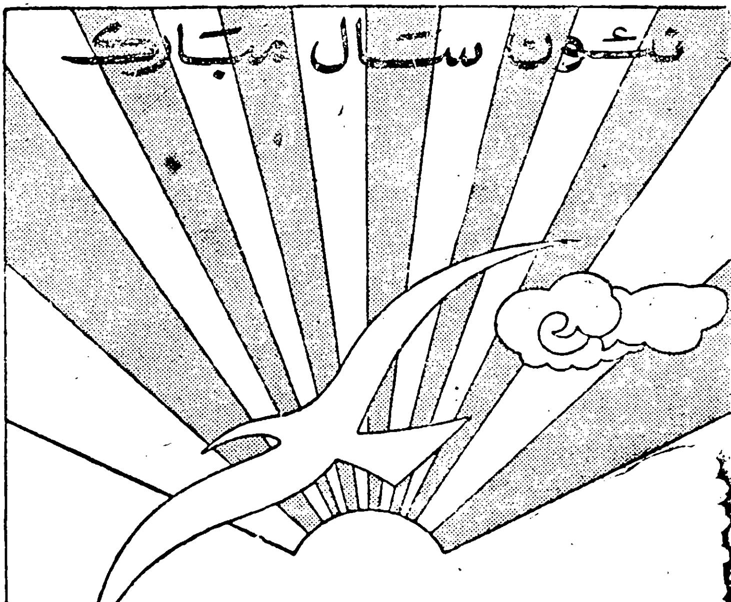

نئين سال کي
خوشگوار بنايو

قومي بچت جي اسڪيمن ۾

ناڻو لڳايو

- سيونگس اڪائونٽس
- فڪسڊ ڊپازٽ اڪائونٽس
- خاص ڊپازٽ اڪائونٽس
- بونس ڊپازٽ اڪائونٽس
- انعامي بانڊ (٥، ١٠ ۽ ١١ رپين وارا)
- خاص ڊپازٽ سرٽيفڪيٽس
- نيشنل ڊپازٽ سرٽيفڪيٽس
- ڊفينس سيونگس سرٽيفڪيٽس

NATIONAL SAVINGS

NATIONAL 201 - B

RIO (K) PID

شعر

ابراهيم منشي

امداد حسينيءَ جو پاڱو

فريده يوسفاڻي
ج - ع - منگهاڻي
منصور آزاد
نياز الهورايو
روشن شيخ
شبير شاهه
نثار شيخ
نور گهلو

ابراهيم منشي

وائي

قابو منجهہ ڪڙي، سالــن ڪان سنڌ سوڍل سائين.

سو ڳهي سنگهر ۾ سنڌ سنڌ سائو، سورن منجهہ سڙي.

ڪيو هڪڙو مان ڪونڌر ڪنيءَ تي، تاڪن ڪي تہ تڙي.

سوئي سچو پٽ سوڍو سنڌ جو، جيڪو لال لڙي.

جن جاڳايا جل جيجل تن، جهونجهر چنڊ جهڙي.

’منشي‘ مادر موت جي منهن ۾، راتو ڏينهن رڙي.

ابراهيم منشي

ٻيٽا

نيٽين نظارا، ڏنم ڏکوين جا
سدا گڏيل گوندرين مارو موچارا
پسي انگ انهن جا آتن اوٻارا
وانگي ويچارا، ڌاريان اڄ ڏٺي ٿيا.

مونکان ٿا پڇو؟ تہ ڪيئن ٿو جاڻين جيل ۾
جي سرڳان سور سرير ۾ ڪڍهن ڪين ڪڇو
لون لون هوند لڇو، جي سمجهو سور سنڌوءَ جا.

سانگ سڄوئي نانگ، ڪٽون، ڪپر، گهوڙيال ڪئسن
پير ٻڇايو پانهنجا، ڇورا ڏيئي ڇلانگ
ڏيهي ڪٽي ڏانگ، ماري ڪيو ملڪ مان.

ڪٽون، ڪپر، گهوڙيال، ڪارا پدم ڪيترا
بي پيرا، بي وڙا، بي گرا، بدچال
ڇورا ڏئي ڪو ڇال، ماري ڪيو ملڪ مان.

سنگهارن ڪي سيڪ، آلا اڇي م ڪڍهن
بيدي ٿين ٻنڌهي، ڇڻي رهن ڇيڪ
هو نسورا نيڪ، ويساهہ وسهي وڪڙيا.

لڳم ڪل ڪپار ۾ جيئڻ مون لئہ جل
سورن سانگين جي ڪيا سيني سوين سل
پل پاڳين پل، پيليا ڏسيو پور ٿيان.

نئين لات

وڏا ڳڙ جي ويڙ ۾، پنّا ۽ مهراڻ

ڊسمبر جي سهڻيءَ لاءِ 'نئين لات' جو نوٽ ڏنم، ته طارق چيو: 'تو آڳ لهرائي آهي.' شايد هنجي مرضي اها هئي ته مان هر شعر تي ٽيڪا ٽپڻي به ڪريان ها. ڳالهه پڌري آهي، ته اهي شعر مونکي وڻيا، مان متاثر ٿيس، انهيءَ ڪري ڏئي ڇڏيم. سڄاڳ سنڌيءَ ڪي، نورالنساء ميمڻ، مقصود گل، ۽ مظهر ميمڻ جا شعر وڻيا آهن، اهو نه رڳو انهن شاعرن لاءِ پر مون لاءِ به هڪ Credit آهي. اهي ٽيئي نظم سنڌي شاعريءَ ۾ اضافو چئي سگهجن ٿا. انهيءَ پرچي ۾ تسليم اختر جي نظم ۾ نئين نظم جا سڀ ڳڻ آهن. مان جيڪڏهن نئين لات ڪي ڪو ٽائيٽل به ڏيان ها ته انهيءَ نظم مان 'تارا ماڪ ڦڙا تي جرڪن' ڏيان ها. سچ ته اهو آهي ته مان 'امداد حسينيءَ جو ڀاڱو' (!) ۾ پٽاڙ نٿو ڪرڻ گهران. پٽاڙ ضروري به ڪونهي (ڪانهي؟). سهڻيءَ جا صفحا قيمتي آهن. (اها ٻي ڳالهه آهي ته سياسي انٽرويو ۾ زيان ٿين). انهيءَ ڪري نون ساٿين کي گذارش آهي ته انهيءَ ڀاڱي جي شعرن تي پاڻ ٽيڪا ٽپڻي ڪن. چو ته مان 'نئين لات' ۾ ڪجهه بنيادي ڳالهيون ڪرڻ ٿو گهران. اهي بنيادي ڳالهيون ٿلهي ليکي ٣ آهن: (١) ٻوليءَ (٢) تجربو ۽ (٣) ايپاس (پسنڪن، ماڻهن ۽ آسپاس جو). ٿي سگهي ٿو ته 'ڪڏهن' مان بحر وزن، ڇند، لئي تي ڪو ليڪچر به ڏيان. ۽ اهو ليڪچر بنهه بور هوندو. پر انهيءَ 'ڪڏهن' کي اتي ڇڏي، اچو ته 'هاڻ' کي وٺون.

گذريل پرچي ۾ ج - ع - منگهاڻيءَ جي نظم ڏيڻ جو وچن ڪيو هوم، سو پاريان پيو. ۽ انهيءَ نظم کي 'نئين لات' جو خاص نظم سمجهڻ گهرجي. انهيءَ نظم منهنجي ذهن ۾ هڪ مانداڻ مچائي ڇڏيو آهي. ڪراچيءَ کي صوبي ٺاهڻ جون تياريون زور تي آهن. ڪراچي، جيڪو سنڌين جي رت، پونءِ، پورهيي، پئسي، هڏ ۽ چم

مان نهيو، اهو ڏارين کي دان ڪري ڏنو ويو. ڪراچي (ڪولاچي-ڪلاچي) سنڌي اتهاس جو ڀاڱو آهي. لوڪ - ڪلاسيڪل اتهاس ۾ ڪلاچي (ڪراچي) هڪ اهڙو اهڃاڻ (Symb l) آهي، جنهنجي اپٽار ڪرڻ موجوده وقت جي اهم تقاضا آهي. منگهاڻيءَ جو نظم انهيءَ تقاضا کي پوري ڪرڻ لاءِ اهم قدم آهي. (ڪراچيءَ ۽ بهاولپور جو مسئلو ساڳيو ناهي. ڪراچي سنڌ جو آڏت انگ رهيو آهي، ۽ بهاولپور هڪ الڳ State). لوڪ اتهاس ۾ مورڙو ۽ مانگرمڇ هڪ امر ڪهاڻي آهي. لوڪ - ڪلاسيڪل شاعريءَ ۾ انهيءَ ڪهاڻيءَ کي ڏاڍي نرالي رنگ ۾ پيش ڪيو ويو آهي:

گهورنديگهور پئا، اگهور گهوريائون،
ميڪر ماريائون، ملاحن مه سنرا.

هاڻي وقت آهي ته شاهه سائينءَ جي سرگهاتوءَ کي نئين سر پڙهيو وڃي. مٿي ڏنل بيت ۾ لطيف نه رڳو ماضيءَ جي ماجرا بيان ڪئي آهي، پر ايندڙ زمانن جي بشارت پڻ ڏني آهي. ظاهر آهي ته ميڪر مارڻ لاءِ اگهور گهورڻو پوندو. اها ڪراچي جنهن ۾ ورهاڱي کان اڳي گهٽي ۾ گهٽيون سنڌين جون پريسون هيون. گهٽي ۾ گهڻا سنڌي ڪتاب، رسالا ۽ اخبارون نڪرنديون هيون. انهيءَ ڪراچيءَ ۾ اڄ اسين ڏاريان آهيون. ايلفي - زيب‌النساء تي سگهي ٿي، نوري نٿي ٿي سگهي. جگر مراد آبادي، جيڪو ڀارت جو شاعر آهي، انهيءَ جو نالو سڙڪ تي رکي سگهجي ٿو، پر ساميءَ جو نالو نٿو رکي سگهجي. پاڪستان نهيو ته پهرين ڏهه سال ڪراچيءَ کي سنڌ کان ڌار ڪيو ويو (چڙ سر ڌڙ کان ڌار ٿيو)، اها به ڪراچي ئي هئي، جنهن ۾ سنڌ جي وڏيرن سڄي سنڌ کي تين وال ڪري چڏيو (ون يونٽ):

ڪو جو ڦهر ڪلاچ ۾، جو گهڙي سو نئي،
خبر ڪونه ڏئي، ته رڇ ڪڄاڙي رندئا؟

اڄ وري ڪراچيءَ تي ڪارا ڪڪر مڙي آيا آهن. واڳن وات پٽيا آهن. اڄ وري مڇ متو آهي. ٿلهو ٿونا پيو هڻي. ۽ اسين؟ ٻاڙ ۾ چنڊا پٽ ۾ لڳا پيا آهيون. (مهرن ۽ لنڊن جو جهيڙو).

اديبن جا هٿ هڪبئي جي ڳچيءَ ۾ آهن (گهر جو پير چلهه جو مارڳ) يا (شير شاهه جو شڪرو گهر جا ڪڪڙ ماري)! ٻوليءَ جي فسادن ۾ جيڪو سنڌين جو ڪوس ٿيو. رت جي جيڪ ڪمان (ست رنگي انڊلٺ) تاڻجي ويئي سنڌتي. انهيءَ ۾ ڪراچيءَ جي سنڌين جو رتو رت شامل نه هو ڇا؟ گونڊن، قورن جا انهيءَ ئي ڪراچي ۾ شهيد چوڪ ٺهيل آهن، رنگا رنگي بلبب پيا ٻرن هر سال ورسيون پيون ملهائجن— ۽ اسين .... ۽ اسين .... ۽ اسين

اوري هئا تہ آئيا، جڪس ويا پري،
ساتي سڏ ڪري، ماڳ نهاري موٽيا.

— امداد حسيني

فريد يوسفاڻي

ورلاپ

گل ٿين مکڙيون جڏهن
ياد اچين ٿي تون تڏهن
تو بہ مونکي ياد ڪيو
آ بهارن ۾ ڪڏهن؟

چنڊ چوڏهينءَ جو پسي
چنڊ ۾ توکي ڏسي
ٿي وڃي ٿي دل ٻسي
سڏ ٿو توکي ڪيان
پڙاڏاسڏ ٿيو وڃن

(هن ياڱي جو خاص نظم)

ج.ع. ملگهاڻي

ڪراچي

مان آهيان ڪراچي مان آهيان ڪراچي
ٻڌايان ٿي پنهنجي اوهان کي ڪهاڻي
گهڻا ڏينهن ٿيندا هتي منهنجي ڪپ تي
هئي رهندي هڪڙي ڪلاچي مهاڻي
مشرق جو در هو اهو منهنجو بندر
رهندي جتي هئي اها نياڻي نماڻي
اگهاڙو بکيو جو ٻه آيس تي در تي
غريب هوندي ماني ڏنائين شاهاڻي
عورت ذات هئي پر هئي شان واري
ڪڏهن آڳ در تان سندس نه آجهاڻي
وات جنهن وساري پليو ماڳ ڪانجو
رهايائين گهر ۾ هئي جا سنڌياڻي
ڪارائڻ پيارڻ ۽ هنڌڙا وڇائڻ
انهيءَ ڪم کي سمجهندي هئي رهاڻي
مسافر ته موٽي ويندا ماڳ تي هئا
ڏيئي تحفا تن کي ڪندي موڪلاڻي
گهڙيون سندس ائين ٿي خوشيءَ ۾ هيون گذريون
مگر هڪ ڏينهن چاتيو سا ڳالهه آ سٽاڻي
لٽيل ۽ پٽيل، ڪٽيل قافلو هڪ
سنڌڙيءَ جي در تي اچي پيو آجهاڻي
ڪلاچيءَ ٻڌو جو، رڌي ۽ پچائي
اجهاڻل هئا، ات ٿي ماني آماڻي
ٽولي جا ماڻهو هئا ڪنا ڪوجها ميرا
ڪنن ڪوجهڙن جي بني ڏوهياڻي

بــڪن ۽ ڏڪن جـــا ٻڙا لٽن اکين تــان
تہ ميڙدن دلين ۾ هـــي خوائش ساماڻي
ڏناٺون ڪلاچيءَ جي گهر کي جو پريو
سمجهاٺون ـ ڏي آهـــي پنهنجـي اباڻي
هڪ ڏينهن ڪلاچي هئي گهر ۾ اڪيلي
ڪلاچيءَ جا ماڻهو نہ هئا گهر ۾ ساڻي
اڳـي ٻاهران سڌ ڪـن ماني لئہ پاڻي لئہ
گهڙي آيـــا گهر ۾ هــو ڄاڻي واڻي
ڏارين کـــي ڏنو جــو ڪلاچيءَ گــهر ۾
ونـــي ڀڳي گهر مان هــو پيرن ارهاڻي
ڪري قبضو گــهر ۾ ويـهي رهيا هـو
ويـنا هـــئا شـايد اهــو وقـت تـــاڻي
ڪـلاچي روئي، ۽ رڙهي هنجون ڳـاڙي
نـــ ماڻهو ئي وريا نہ انجهہ ڪـا اگهاڻي
ڪڏهن ورندا ماڻهو ڪلاچي جا گهر ڏي؟
ڪــڏهن تيندي پيهر ڪلاچي ڏجياڻـي؟
نہ غيرن کي ڏارين کي هنـج ۾ ويهاريو
ڏيو پهرو سنڌ کـــي چوي ٿي منگهاڻي.

منصور آزاد

دعا

بــاغــن ۾ شــال بــهار اچـــي
ســاڻيهہ منجهہ ســڪار اچـــي
کــل کل تنهنجا کيت کــلن
ويــڙهيــچـا ولـــهـار وســن
او مــنهنجي جــيـجل ســنڌڙي
واريـــان تــوتـــان جــنـڊڙي

نياز الھورايو چاھڙو

ٽيڙو

تنھنجو شھر ڇڏيندس
ماڻھو جيڙو جت نہ ھوءَ
ويـــراني ڏي ويندس

ھـيءَ اونـداھـي رات
ڏينھـن تـيـڻ ڪـانہوءَ
ٿيندي نہ ملاقات

روشن شيخ

دوھو

سنڌڙي تنھنجي سورن جي مون، جيءَ ۾ جوت جلائـي
دلڙي ڏاڍي سياڻي ھئي پر، تنھنجي سِڪ ۾ ٿي سودائي

شبير شاھہ

روشنيءَ جي پياس

سون ورن کو سج آيار ہو
ڪارنھن جھڙي رات ڌاريو
سورج ناھي دانـگي آھـي

ڪارنــھـن ۾ ٿا پاپ پلجن
راتاھا ھــر رات لـڳـن
مونکي ساڙيو مونکي ٻاريو
پوين ڪي ڪا وات ڏيڪاريو

نثار شيخ

وڄھ

ڪونڌر هاڻ ڪھاڙي ڪن
مور نہ ڪر ويرين تي ڪھل

ڌرتي تي پيئا گھري
آتي اٿئي اهائي مهل

ذور گھلو

ڏيڙو

نسورو نادان،
پاڇولن جي پوٽتان –
ويچارو انسان!

ماٺهو جهڙا پاڇا،
بارود جي مٿان ويهي –
سوچن وينا ڇاڇا!؟

آگھاڙا انسان،
ڏوڏي ڇڏيندا –
اوچا هو ايوان!

رات، شراب، ڪباب،
هڪڙي سائي نوٽ تي –
جھوليءَ منجھ شباب!

ڇوريءَ جا ٻيا،
ڳوٺ جي.... جا –
جھڙا ڪر قبا!

پيار ۽ پڇتاءُ

وايون وڏڄارن جون...

پرک

زيب ڀٽي

وِليرام ولڀ

پڙهندڙن جا خط

تنقيد ۽ رايا

پڙهندڙن وٽان

پيار علي الانا

سياسي انٽرويو

طارق اشرف

پرک

اهو اديب جيڪو تنقيد نٿو سهي سگهي، اهو
زنده نه رهي سگهندو ۽ نه ئي اڳتي وڌي
سگهندو. تنقيد ڪندڙ جو مرتبو تمام گهڻو بلند
آهي، جڏهن هو ايمانداريءَ سان تنقيد ڪري.

پيار ۽ پڇتاءُ (ناول)، ليکڪ گل محمد چنا، سائيز: ڪرائون، قيمت: ٦ رپيا، صفحا: ٢٦٦، ڇپجڻ جو مهينو: آڪٽوبر ١٩٧٤ع، ڇپائيندڙ: گاج پبليڪيشن، دادو، سنڌ

ورهاڱي کانپوءِ سنڌ ۾ ناول تمام گهٽ لکيو ويو آهي ۽ هاڻي ٿوري وقت اندر ڪجهه سنڌي ناول ڇپجي پڙهندڙن تائين پهچڻ ٿا. هن ئي مهيني (ڊسمبر ٧٤ع) مونکي گاج پبليڪيشن دادوءَ طرفان ڇپايل ناول 'پيار ۽ پڇتاءُ' پهتو. جنهنجو ليکڪ محترم گل محمد چنا آهي. ناول کي ٻن ٽن قسطن ۾ پڙهي پورو ڪيم. ناول جي خوبي واري پاسي ۾ مونکي مصنف جي ٻولي ۽ تسلسل، ڏاڍو پسند پيو، پر پاءُ طارق اشرف جي چوڻ موجب واقعي ٿر جي ڪنهن ڳوٺ جو ذڪر نمايان نظر نٿو اچي. نڪي ڪي ٿر جي ڪنهن علائقي طرف ئي ڪو اشارو ڏنل آهي. ڪردارن کي نڀائڻ جي سٺي ڪوشش ڪيل آهي پر هيرو جي ڪردار کي 'بئنڪ جي نوڪري'، جا ايڏي ته مصروف نوڪري هوندي آهي جو ڪيس 'خوامخواه عشق' ڪرڻ جي بلڪل واندڪائي نه هوندي آهي. مونکي ذاتي تجربو آهي ته لاڙ ۾ توڙي ٿر جي ڀرواريءَ وارن شهرن ۾ بئنڪ جي مئنيجر کي مشڪل سان وقت ملندو آهي. هيروئن جو ڪردار هڪ ڪاري رنگ جي نوجوان ڇوڪري آهي جنهن سان عشق ڪرڻ جو انوکو انداز ڏنل آهي. سارو وقت پڙهندڙ تجسس ۾ رهي ٿو. هڪ غريب گهر جي معاشي حالت جو نقشو حقيقت جي روشنيءَ ۾ نهايت ڪاميابي سان ڏنل آهي. ليڪن، نوڪر جي ڪردار ڪندڙ 'وليي' کي مئٽرڪ جي امتحان تي وڃڻ بعد بلڪل ختم ڪيو ويو آهي- وليي جهڙي اهم ڪردار

کي امتحان ڏيڻ کانپوءِ واپس ورائجي ها ۽ انهيءَ کان پهنجو ڪم مڪمل ڪرائجي ها. جنگ جي تباهي يا صلح ۽ امن جو ڪو به نتيجو نروار نه ڪيو آهي. ناول جو آخري حصو بسو بسو پيو لڳي ۽ پڙهندڙ تي ڪو به تاثر ڪونه ٿو ڇڏي. باقي چنا صاحب جي ناول پڙهڻ سان پتو پوي ٿو ته ڪيس ناول لکڻ جو چڱو ڏانءُ آهي. جيڪڏهن پاڻ اڃا به وڌيڪ ڪوشش ڪري ته سنڌي ادب کي سٺا ناول ڏيئي سگهي ٿو. اميد ته هو انهيءَ فن کي اڃان به اجاگر ڪندو.

آخر ۾ آءٌ گاج پبليڪيشن وارن کي پڻ مبارڪ ڏيندس، جنهن پنهنجي ڀرپور ڪوشش ۾ هڪ سٺو ناول سنڌي ادب کي ڏنو آهي ۽ آئيندي پڻ سنڌي ناول جي کوٽ کي پوري ڪرڻ کان پنهنجي قدم کي اڳتي وڌائيندا رهندا.

ـــــ زيب پيٽي

واديون وڻجارن جون، (سفرنامن جو مجموعو)، ليکڪ: الطاف شيخ، سائيز ڪرائون، قيمت: ٥ رپيا، صفحا: ٢١٨، قيمت سادي ڪاپي: ٥ رپيا، آڇي ڪاپي: ڏهه رپيا. ڇپجڻ جو مهينو: اپريل ١٩٧٤ع، ڇپائيندڙ سهڻي پبليڪيشن، الهندو ڪڇو حيدرآباد، سنڌ

هر انسان پنهنجي زندگيءَ ۾ ڪي اهڙيون ڳالهيون ڏسندو آهي، جنجي ياد دل جي اونداهين ۾ ڏيائين جئن ٽمڪندي رهندي آهي. اهي ڳاليون پنهنجي پرخلوص محبت سببان ياد ايندڙيون آهن يا نفرت سببان دل ۾ ڪنڊي جئن چڀنديون رهنديون آهن، ڇو جو انهن ڳالهين سان جيئرا جاڳندا ڪردار وابسته هوندا آهن، جي ذهن ۾ چپ هڻي ويٺا هوندا آهن، جي جدا ڪرڻ سان به جدا نه ٿيندا آهن. عام ماڻهو اهڙين ڳالهين ۽ ڪردارن کي پنهنجي ذهن ۾ دفن ڪري ڇڏيندا آهن، پر اديب پنهنجي حساس طبع ڪري، فطرت کان مجبور ٿي، انهن کي ڪاغذ تي جي صفحن تي جياريندو ويندو آهي ۽ انهن جلون سان پنهنجي حسرتن ۽ خواهشن جون اونداهيون

گهٽيون روشن ڪندو ويندو آهي. ’وايون وڻجارن جون....‘ اهڙ
جلون جو هڪ مجموعو آهي جو الطاف شيخ ـ مئرين انجنيئر ج
اديب ـ ذهن جو نتيجو آهي.

’وايون وڻجارن جون....‘ روشنين جي شهر هانگ ڪانگ
۽ انجي پسگردائي بابت ايڪويهہ مضمونن تي مشتمل سفرنامن ج
هڪ مجموعو آهي، جنهنجي ترتيب ۽ مواد جي تقسيم ۾ سڀ ڪاڙ
اول طارق اشرف جو لکيل مهاڳ ’جيل نامو ـ سفرنامو‘ ڏنل آهي
ان ڪانپوءِ الطاف ’ڪجهہ پاڻ بابت ـ ڪجهہ ڪتاب بابت‘ لکيو
اٿس، بعد ۾ ليڪڪ جي اڳين سفرنامن ۽ مختلف اخبارن ۽ رسالن
۾ ڇپيل هن سفرنامن جي ڪن مضمونن تي پڙهندڙن جا رايا ڇپيل
آهن ۽ تنهن ڪانپوءِ سفرنامن جا مضمون شروع ٿين ٿا. اهي مضمون
بقول الطاف شيخ، هن جهاز تي ڊيوٽي دوران، پهريون پيرو
هانگ ڪانگ وڃڻ سان لکڻ شروع ڪيا هئا ۽ آخري مضمون
پورو ڪرڻ تائين ڇهہ ست پيرا هانگ ڪانگ جا چڪر هڻ
هئائين. انهيءَ وچ ۾ ڏور ـ اوير جي ملڪن ۾ بہ سندس وڃڻ ٿيندو
پئي رهيو هو ۽ اهي سڀ مضمون مختلف وقتن تي الڳ الڳ ملڪن
۾ هئڊن تان لکي پورا ڪيا هئائين، جن مان ڪافي مضمون هتان
جي مقامي اخبارن ۽ رسالن ۾ ڇپجا رهيا آهن. هن مجموعي مان اه
سڌ نٿي پوي تہ اهي سفر ڪهڙي وقت جا آهن، مضمون ڪڏهن
لکيا ويا، ڪٿي لکيا ويا ۽ پهريون پيرو ڪهڙي اخبار يا رسالي
۾ ڇپيا هئا. اهڙو تفصيل جيڪڏهن هر مضمون ۾ ڏنل هجي ها ي
مضمونن جي فهرست ۾ ڄاڻايل هجي ها تہ هڪ طرف پڙهندڙن جي
دلچسپي جو باعث بنجي ها ۽ ٻي طرف رڪارڊ بہ رهي ها،
ڇاڪاڻ تہ الطاف جا ٻيا ڪيترائي سفرنامن جا مجموعا ڇپيل ۽
ڇاپي هيٺ آهن، جن مان اها تميز ڪرڻ مشڪل ٿي پوندي تہ
ڪهڙو سفرنامو اڳ جو آهي ۽ ڪهڙو پوءِ جو آهي.

هن سفرنامي کان اڳ الطاف شيخ جا سفرناما، ’منهنجو ساگر
منهنجو ساحل‘، ’سمونڊ جن ساٿيهہ‘، ’پيار جي گهٽ‘ ۽ ’سمو
جي سيوين‘ ڇپجي مقبوليت حاصل ڪري چڪا آهن. سندس

لکڻي جي ادبي حيثيت کي مڃيندي، پهرئين سفرنامي ’منهنجو ساگر- منهنجو ساحل‘ تي کيس پاڪستان رائيٽرس گلڊ طرفان انعام ڏنو ويو. انهيءَ کانسواءِ ’سرانديپ جو سفر‘ ماهوار سوجهرو مخزن ۾ قسطوار ڇپجي پيو، ’بندر بازاريون‘ ڇاپي هيٺ آهي ۽ سندس ٻه ٻيا سفرناما ’ڇاجو ديس - ڇاجو ويس‘ ۽ ’پرڏيهه مٿي سانگ‘ زير ترتيب آهن.

الطاف جي سفرنامن کانسواءِ مختلف عالمن، اديبن ۽ صحافين جا سفرناما ٻه ڪتابي صورت ۾ يا مختلف رسالن ۽ اخبارن ۾ ڇپيا هئا، پر انهن ۾ يا ته صحافتي انداز ۾ واقعن جو ذڪر آهي يا جذباتي طور تي تاثرات جو اظهار آهي. سفرنامو جيڪڏهن ڪنهن تاريخدان جو لکيل آهي ته منجهس جذبات نگاري نٿي هجي، جيڪڏهن ڪنهن اخبار واري جو لکيل آهي ته عبارت آرائي کان خالي ٿو هجي ۽ جيڪڏهن ڪنهن ڪهاڻيڪار جو لکيل آهي ته صحافتي دنيا کان پاسيرو تي فقط رومانوي پهلو ٿو وٺيس. پر الطاف جي سفرنامن جي خصوصيت اها آهي ته اهي ادب، صحافت ۽ روءان جو سنگم هوندا آهن. سندس لکڻي ۾ اختصار سان گڏ ادب جو ميناج آهي ته صحافت جي چاشني ٻه. سندس ٻولي ۽ انداز - بيان اهڙا ته دلنشين ۽ پرڪشش هوندا آهن جو سندس سفرنامو هڪ ڀيرو شروع ڪرڻ سان ماڻهو ورڇجي يا ٿڪجي ته ٿئو، پر پڙهي پورو ڪرڻ کانسواءِ دل نه مڃيندي. اهوئي سبب آهي جو الطاف شيخ جا پرستار سڀ کان وڌيڪ آهن. انهيءَ سلسلي ۾ طارق اشرف هن سفرنامي جي منڍ ۾ بلڪل صحيح لکيو آهي: ’الطاف هڪ جادوگر آهي، پڙهندڙ سندس لکڻي جي منڍ ۾ منڊجيو پوي ۽ جادو تڏهن ٿو ٽٽي جڏهن لکڻي پوري ٿي ٿئي.‘ آءٌ ته ائين چوندس ته الطاف جا سفرناما نه فقط ادب ۽ صحافت نگاري جو نمونو آهن پر ٻنهي کي ڳنڍيندڙ هڪ ڪڙي آهن، جنهن ۾ ٻئي جز هڪئي وقت ڏسي سگهجن ٿا. انهيءَ لحاظ کان الطاف هڪ مشڪل ڪم سرانجام ڏيئي، نئين روايت جو بنياد وڌو آهي.

سفرنامي جو ڪينواس، ناول ۽ تاريخ جيئن وسيع ۽ ڊگهو

ٿئي ٿو. منجهس ڪو مخصوص موضوع نہ هوندو آهي. سفر جي دوران ننڍا ننڍا واقعا ٻاهرين ملڪن جي تهذيبي ۽ سماجي سرگرمين ۽ سفرناما لکندڙ جي مختلف قسم جي تفريحن ۽ مشغولين جو ادبي مؤثر ۽ رنگين اظهار رپوتاز (Reportage) جي موضوع لاءِ پوري صلاحيت رکن ٿا، پر موضوع جي وحدت نہ هئڻ ڪري اسان انهن کي رپورتاز (Reportage) نٿا چئي سگهون. موضوع ۾ وحدت تڏهن قائم رکي سگهبي، جڏهن سفر کي مرڪزي حيثيت ڏني ويندي ۽ وچ وارين مصروفيتن کي ثانوي. هونئن تہ دوران-سفر جو بيان دراصل سفرنامي سان مخصوص هوندو آهي پر الطاف پنهنجي سفر نامن ۾ مناظر، ڪيفيات، واردات ۽ واقعات تي ادبي ۽ افسانوي ۽ طنزومزاح جي صحتمندانہ نقط-نظر وجهي هڪ مضبوط گرفت پيدا ڪندو آهي. ڪٿي ڪٿي تہ سندس تاثرات ۽ احساسات جو غلبو هئڻ ڪري خارجي ۽ داخلي ڪيفيات جو خوبصورت اظهارڪيل هوندو آهي. خاص ڪري 'هانگ ڪانگ جا ٽاور پيڪ ۽ رقابت جو جذبو' عنوان واري مضمون ۾ هڪ فلپينو ڇوڪريءَ سان ملاقات جو ذڪر، جا منيلا کان هانگ ڪانگ 'پورهئي خاطر' آئي هئي، قابل-ذڪر آهي.

هانگ ڪانگ راتين جو شهر آهي ۽ الطاف آتان جي روشن راتين جي اکيون خيره ڪندڙ چمڪات ۾ گم ٿي پنهنجي وطن جي وٽن کي اصل نٿو وساري. اتان جي مقامي ماڻهن جي بد حالي، لاچاري ۽ غربت ڏسبو پنهنجي مٽيءَ جي بيڪس ماڻهن جا ملول مهاندا سندس اکين آڏو ڦريو وڃن. انهيءَ سلسلي ۾ 'تون واقعي هيڊ-ماسترياڻي ٿي لڳين....'، 'ڪجهہ يادون، ڪجهہ ڏنگ، ڪجهہ ڏنڀ....' ڌرتي جا گهوٽ اڻموٽ ٿيندا آهن....' مضمون ڏارين جي پرماريت خلاف سندس اندر جو آواز آهن.

هانگ ڪانگ ۾ هتان لڏي ويل سنڌي وڏي انداز ۾ آباد ٿيل آهن ۽ آتان جو ڪاروبار گهڻو تڻو انهن جي ئي هٿ ۾ آهي. پنهنجي وطن جا وڻ ڇڏڻ ڪانپوءِ بہ ڪين پنهنجي ٻولي ۽ سڀيتا سان جو لڳاءُ آهي، تنهن جو اندازو الطاف جي ٽن مضمونن 'سنڌي ثقافت

سيتا جو پرچار....' 'چلو جو گهر گهلو ڪري پيو ڪوهه ۾....'
'خاڪ مان سون بنائڻ وارا سنڌي....' مان ڪري سگهجي ٿو.
انهيءَ ڪانسواءِ الطاف پنهنجي مضمونن ۾ هانگ ڪانگ ۽
جي پسگردائي جو تاريخي ۽ جاگرافيائي پس منظر پيش ڪيو
ـي شهر ۽ ٻين بستين جـي نالن سان وابسته ديومالائـي قصا ۽
ڪاڻيون بيان ڪيون اٿس. هانگ ڪانگ جي بندر جي بيهڪ ڪيئن
ـي، آتي جهاز ڪهڙن طريقن سان ڪٺي ۽ ڇو لنگرانداز ڪرائبا
ن، ملاحن جي روز مره جي زندگي، سمنڊ تي، پيڙين ۾ ڪيئن
ذري ٿي، گهمڻ جون جايون ڪهڙيون آهن، بدنام بستون ڪٺي
ن، ٽرامن ۽ بسن جا ڀاڙا، دڪانن تي اصلي ۽ نقلي شين جو
ڪرو ڪيئن ٿو ٿئي، هوٽلن ۾ رهائش ۽ کاڌي جا نرخ ڪهڙا
ن، هوٽلن جي ٻيرن، چوڪيدارن، سکن، پاڪستاني پنجابين ۽
ـري عرب سان ملاقاتون، کاڌي خوراڪ ۽ مرڻي پرڻي جي رسمن
ۡ ذڪر، ڪال-گرلس ۽ انهن جو روزگار، هم جنس پرست چيني
ن اڙجڻ ۽ اتان جي ٻين مزيدار ڳالهين سان گڏ موقعي پٽاندڙ
ڪندڙ لطيفا اهڙي ته دلچسپ پيرائي ۾ بيان ڪيا اٿس، جو انهن
ون جيئريون جاڳنديون صورتون اکين آڏو ايتري قدر ويجهو
حسوس ٿين ٿيون، جو انهن جي دلين جي ڌڙڪن به ٻڌڻ ۾ اچي
. انهن ڌڙڪنن ۾ خلوص ۽ شفقت به آهي ته مجبورين ۽ لاچاريون
آهن. اکين ڏٺو احوال ڏيڻ ڪري هانگ ڪانگ جو پس منظر
ش منظر بنجي ويو آهي. انهن سڀني خصوصيتن ڪري هن ڪتاب
ي 'هانگ ڪانگ جو گائيڊ بوڪ' چئجي ته مناسب ٿيندو.
الطا شيخ نيشنل شپنگ ڪارپوريشن ۾ مئرين انجنيئر آهي.
ـس پنهنجي ڊيوٽي جي سلسلي ۾ سمنڊ جو سفر ڪرڻو ٿو پوي.
پنهنجا سفرناما سمنڊ جو بي انت وسيع سينو لتاڙي پرڏيهه جو
ل پسي لکي ٿو ۽ پنهنجي ڪتابن جا نالا شاهه لطيف جي سر
موندي مان کڻي ٿو. هن ڪتاب جو نالو به سمنڊ جي سفر جي
ت سان مناسب لڳي ٿو. ڪتاب جي سرورق تي پاڻي تي ٻيڙي
تصوير ڏنل آهي. بهتر ٿئي ها جيڪڏهن ليڪ هانگ ڪانگ

جي پس منظر ۾ اتان جي زندگي ۽ پسگردائي متعلق تصويرن ساز
هن ڪتاب کي سينگاري ها.

جئن ته اڳ ۾ ذڪر ڪيو ويو آهي ته هي سفرناما هانگ-
ڪانگ ۽ انجي پسگردائي تائين محدود آهن جي الطاف ڇهن سنتن
سفرن دوران لکيا هئا. اهي مضمون هن جدا جدا وقتن تي مختلف
ملڪن ۽ هنڌن کان لکيا آهن. تنهنڪري هانگ ڪانگ جي متعلق
ڏنل ڳالهيون ۽ پيدا ٿيل جذبا مدم پنهنجي وچڻ ڪري هڪ ته لکڻي
۾ تسلسل ٽٽل ٿو لڳي ۽ ٻيو جنهن معيار جي دلچسپي ٻين سفرنامن
۾ آهي، انهيءَ جي ڪمي محسوس ٿئي ٿي.

الطاف جي ٻين سفرنامن جي مطالعي مان اها ڳالهه پڌري
آهي ته سندس لکڻي ۾ دلچسپي ۽ فني صحتمندي جي پهلو سان گڏ
مبلغانه يا پرچاري عنصر وڌيڪ آهي، جو سندس سفرنامن کي معيار
کان ڪيرائي عاميانه ٿو بنائي ڇڏي، پر سفرنامي جي هن مجموعي
۾ انهي کان پاسو ڪيو ويو آهي جا هن مجموعي جي خوبي آهي.

الطاف اڄ جو گهڻ-لکڻو ليکڪ آهي. ساڳئي ماحول ۽
موضوع تي ساڳئي اپروچ (Approach) سان لکڻ ڪري سندس لکڻين
۾ يڪرنگي جو عنصر پيدا ٿي پيو آهي ۽ Repeatation جو احساس
ٿئي ٿو. انهيءَ ڪانسواءِ ڪن ضروري ۽ اهم ڳالهين جو ذڪر ايڏو
مختصر ۽ مبهم نموني ۾ ڪري ٿو، جو پڙهندڙ منجهيو پوي ۽
ڪن غير اهم ڳالهين جا ذڪر غير ضروري طور تي طول ڏيئي
ڪري ٿو، جنهنڪري دلچسپي جو پهلو ڪمزور ٿيو پوي.

مختصر اهو ته انهن رواجي ڳالهين ڪانسواءِ الطاف جا سفرناما
نه فقط اسانکي ڏور-ڏيهن جو اکين ڏٺو احوال ٻڌائي وندر جو
سامان مهيا ٿا ڪن، پر منجهائن گهر ويٺي اتان جي ماڻهن ۽ انهن
جي روز مره جي زندگي جي پيچيدگين جي پروڙ پوي ٿي، جي
اسانکي سوچڻ تي مجبور ڪن ٿيون. هي سفرنامو به انهيءَ ڏس ۾
هڪ اضافو آهي.

— وليرام ولڀ

تنقيد ۽ رايا

مان اوهانجي هن حق لاءِ سدائين وڙهندس،
ته اوهين مون سان اختلاف راءِ ڪري سگهو.
—— والٽيئر.

پيارا طارق، هريءَ وتان وٽي 'نسيم احمد کرل نمبر' 'سهڻيءَ'
پرچو پڙهي پوروڪيو اٿم. هڪ لاجواب ڪوشش آهي. جيئن
ي پڙهي حالتن جو جائزو ورتو م، تنهن مان ته لڳي ٿو سنڌ ۾
ت جو ڦهلاءُ وڌندڙ آهي. جڏهن ڪه هتي هندستان ۾ سنڌيءَ
ن ديوناگريءَ جي چنبي جي حاوي ٿيڻ تي ڏينهون ڏينهن سنڌيءَ
پاڻ گهٽجي رهيا آهن. سنڌي ليکڪن لاءِ 'وجود کي بچائي'
ڻ جو سوال سامهون آهي. اهڙين نا اميدين جي حالتن ۾
ٽي' جا تاريخي قدم سنڌي ٻوليءَ کي بچائڻ جي ڏس ۾ اهم آهن.
تون ته هاڻ ليڊر ٿي ويو ٿو ڏسجين انڪري تو ڪان ڊپ ٿو
ر. هاڻ تون جيل يافته ليکڪ آهين، سر ترِيءَ تي ڪٽي هلڻ وارو.
، جو ڪارڻ اهو آهي ته ليڊرن سان منهنجي نه پوندي آهي. پر
۾ اجا 'دوست' زنده هوندو. اهڙي خواهش اٿم. نسيم کرل جو
عيت پرچو پڙهي پوروڪيم. ڪافي جاڪوڙ ۽ ٽيليفون ورتل
ن. انٽرويو ۾ کرل مونکي ياد ڪيو آهي، تنهن لاءِ شڪرانا. هاڻ
۽ سنڌ جو ساهت هڪٻئي جي نزديڪ ايندو، اهڙي اميد اٿم.
تو ڇا لکيو آهي؟ ڪهڙيون نيون ڪهاڻيون؟ منهنجي تازين
هاڻين ۾ سيڪس ڪونهي. هاڻ تو کي ڇپڻ ۾ اعتراض نه ٿيندو.
بدران اڄڪلهه منهنجون ڪهاڻيون Social Contact جون
. تنهنجو جواب ايندي ئي موڪليندس. 'ڪونج' ٻن سالن
ن باقائدي هر مهيني نڪرندي آهي. هريءَ سان گڏ مون به
نج جي سمپادڪيءَ جون جوابداريون سنڀاليون آهن. سهڻ.

جا پرچا موڪلي سگهين ته سٺو. هن سال منهنجا ٻه ڪ
شايع ٿيا آهن. هڪڙو ڪهاڻي سنگره 'سچ جا ٽڪرا' ۽ ناول 'ر
ڊارلنگ'. تنهنجو جواب اچڻ تي ٻئي توڏانهن موڪليندس. جيتو
انهن ٻنهي ڪتابن ۾ سيڪس آهي. پر ان بعد جي سڀ ڪهاڻيم
سيڪس ڪونهي. اهي ڪهاڻيون، هن سال ڇپيون آهن. جنکي
جي پاٺڪن به خوب ساراهيو آهي. تو ڪي به وڻنديون. اڳي سيڪ
سبب ۽ هاڻ گهٽي لکڻ سبب بدنام آهيان. تو ڇا لکيو آهي؟ سون
پٿر ۽ پيار بعد؟ امر جليل ڇا لکيو آهي؟ مغل جون به ڪهڙي
مشغوليون آهن؟ ڪرل جي Giant Personality ته سهٽي مان ئي ڏ
آهي. سائس ملڻ لاءِ آتو آهيان. ڏسون ڪڏهن ٿو ڳڏجڻ ٿ
تنهنجي جواب جو انتظار رهندو. ۽ 'سهٽي' جي پرچي جو به.

— وشنو ڀاٽيا، بمبئي ڀا

پيارا طارق، هيءُ شايد ڇهن ورهين پڄاڻا ڪنهن ادبي رسا
لاءِ قلم پيو کڻان، سو به 'نسيم کرل نمبر' پڙهي. هو منهنجو
آهي، ۽ آءٌ ڪيس به اِئين سڃاڻان، جيئن پاٺڪي. مرضيءَ هوندي
منس ڪجهه نه لکي سگهيس، سا ميار به اٿم (پر متان هن کي م
لاهڻ جي ڪوشش سمجهين). هتي مئل اديبن تي به نمبر
نڪرن، ۽ تو جيئرن تي ڪييا آهن، سا ڳالهه، روايتي لفظن
جس جوڳي آهي ۽ آس اٿم ته روايت ٻڌبي. 'جليل نمبر' ڪ
پڙهي سگهيو آهيان؛ البت هن نمبر ۾ لکندڙن جيڪي لکيو آه
ٽڙتڪڙ ۾ لکيل ٿو ڀاسي. شايد ان ڪري ئي ڪٿي ڪٿي che
جو سهارو ورتو ويو آهي. ڪٿي اِئين ته نه آهي ته رسول بخش پليج
۽ وليءَ امر وليپ، جيان ٻين به زور ڀرڻ تي لکيو آهي؟ تڏهن به
گهڻو تڻو سڀ وڏا آهن، ۽ سندن قلم مان نڪتل هر لفظ پورو ڏ
لهڻي. نسيم جي شخصيت تي لکڻ وارن سندس ڪيئي
۾ نه نهڪندڙ روپ ته ڏيکاريا آهن، پر اهو نه ٻڌايو آهي ته ن
جيڪي آهي، سو ڇو آهي. سندس ڪي وڏيرڪا روپ: قدڪ
'برفاني ريڇ' جهڙو؛ شڪل شباهت 'اهڙي خراب نه'؛ ڳوٺ
سنگت لاءِ 'تترن جا شڪار، ڦاڙهي جي ٻچ، سيخ ڪڪڙ، ت

مکڻ ماکي'؛ يارن کي 'پڙ تي کڻ' ايندو؛ 'جيڪا ڳالهه دل ڏان ٿڙي منهن ۾ آيس، سا پڙ تي ٺهڪائيندي ڪونه ڳسندو'؛ ٻين تي ذاتي حملن (شمشير: 'پان وارو ملباري'، طارق اشرف: 'پيگل دنبوري جو غلاف'، جليل: 'ذليل') ڪرڻ جو شوقين. ڪي اڻ-وڻيڪا روپ: 'ڳالهائڻ ٿلهو، ٽڪڙو ۽ نرمي ۽ ملائمت' کان وانجهيل؛ 'بي ڍنگي نموني سان سنڌي آفيسرن وانگر ويٺي هٿ ڏيڻي' موڪلائيندو؛ شهر واري 'محلاتي بنگلي مان نانگ به نيراني' وچنس؛ 'حد کان وڌيڪ نفاست پسند'؛ 'جنهن ڪم ۾ هٿ وجهندو ته ڏينهن رات ڪري وٺندس'؛ 'سياسي مصلحت' مان نه ڄاڻندڙ؛ لکڻ پڙهڻ ۽ سگهڻي رعب ('ڏاڍي ڪم ۾ آهيون، وري ملون ٿا') جو شوقين. شخصيت جو اهو تضاد شايد ان ڪري آهي ته نسيم ڄائو نپنو ته وڏيرڪي گهر (پيءُ جو) ۾ هو، پر وڌيو ويجهيو ڪاموڪي گهر (چاچي جو) ۾ هو. لکندڙن نسيم جي شخصيت جي مٿين روپن کي Side-lights ڪري پيش ڪيو آهي، ۽ ڪنهن به صاحب سندس شخصيت کي سندس فن سان Co relate ڪرڻ جي ڪوشش نه ڪئي آهي، جيتوڻيڪ سندس فن تي، فن جي ڪند ڪان، ڪافي ڪجهه لکيو اٿئون.

گهڻو ڪري سڀ نسيم جي ٻوليءَ تي قدرت، مشاهدي جي گهرائيءَ ۽ پلاٽ جي چستيءَ تي متفق آهن، سواءِ امداد حسينيءَ جي. پر سندس لکڻيءَ جا پيا ڪهڙا گڻ آهن، تن بابت لکندڙن جو پاڻ ۾ دلچسپ تضاد آهي. جتي ڊاڪٽر غلام علي الانا ڪيس 'سنڌ جي عوام جو آواز ۽ نمائندو' ٿو سڏي، اتي پليجو ڪيس 'اچوڪي دؤر جي سنڌي عوام جو فنڪار' نٿو سمجهي. غلام نبي مغل، وليرام ولڀ ۽ عبدالقادر جوڻيجي کي وٽس 'روح جو احساس'، 'نگاهه جي تيزي' ۽ 'باريڪ بيني' نظر اچي ٿي، جڏهن ته پليجو، آغا سليم ۽ امداد ڪيس 'اٿاهه جذبن ۽ احساسن کان وانجهيل'، 'زندگيءَ جو ظاهري روپ' چٽيندڙ ۽ 'ڪنهن به موضوع ۾ گهرو' نه ويندڙ سمجهن ٿا. پليجي کي وٽس 'ذات' ته ڏسڻ ۾ اچي ٿي، پر 'سچ' نه؛ جڏهن ته جوڻيجو ڪيس 'نلهي نه پر جامع سچ' جو مالڪ

چاڻائي ٿو. الانا چوي: نسيم سنڌي ڪهاڻيءَ کي ’نوان موضوع، نوان عنوان‘ ڏنا آهن، پر نجم عباسي کيس ’فقط وڏيرڪي طبقي جو ترجمان‘ ڪوٺي ٿو. پرڪ جو اهو تضاد شايد ان ڪري آهي جو هر لکندڙ نسيم جي فن کي پنهنجي پنهنجي شخصيت، عقيدي ۽ ذهني لاڙي جي ماڻ ۾ ماپيو آهي. هر لکندڙ ’تعصب‘ کان ڪم ورتو آهي ۽ (اهڙي پرک بلڪل فطري آهي)، سواءِ پير حسام الدين راشديءَ، غلام محمد گراميءَ، تنوير عباسيءَ، اياز قادريءَ ۽، ڪنهن حد تائين ڊاڪٽر الانا جي، جن جا مضمون بزرگانا، شفقت پريا، تعصب کان پاڪ، المختصر، Condescending آهن. ڪنهن لکندڙجي لکڻين جي تڪ تور وقت، آءٌ پانيان ٿو، سندس ماحول، سماجي حيثيت ۽ ذهني سطح ڏسڻ سان گڏوگڏ اهو پڇڻ به ضروري آهي ته هو ڇو ۽ ڪنهن لاءِ لکي ٿو. ان پڇاڻي جي ورندي رکو حميد سنڌيءَ ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. حميد موجب، نسيم جون ’جيڪي به زندگيءَ جون حسرتون پوريون نه ٿيون آهن،‘ سي هو ڪهاڻيون لکي ’پوريون ٿو ڪري‘ ۽ انهن ڪهاڻين جو ڪردار گهڻوتڻو پاڻ آهي.‘ شايد انڪري ئي هن وٽ نه، پليجي جي چوڻ مطابق اُونهو سماجي فڪر، سوچ ۽ تڙپ آهي، ۽ نه ئي، جيئن آغا چوي ٿو، هو ’ڪو خواب، ڪو آدرش، آئيندي جي ڪا آس‘ ڏي ٿو. پر هيءُ عيب (جي اهو عيب آهي ته) اڪيلي نسيم جو نه آهي. خاص ڪري پاڻ جو ڪهاڻيڪار (يا لکندڙ) ڪان جنهن اونهي ۽ گهري Involvement ۽ Commitment جي گهر ڪري ٿو، سا اڄڪلهه سهڻيءَ، سوجهري، اڳتي قدم، ڏرتيءَ وغيره ۾ ڇپجندڙ مواد کي ڏسبوته هڪ اڌ ڪهاڻيڪار ۾ مس ملندي. خود منهنجي خيال ۾، ڪنهن لکندڙ (يا ادب) جي اوسر جا ٽئي ڏاڪا ٿين ٿا. پهريون اهو ته هو، سمر سيٽ ماهم چواڻيءَ، Intelligent Entertainment پهچائي ٿو يا نه؛ ٻيو اهو ته منجهس Reportive imaginative ۽ Creative انگن جو ميلاپ ڪيستائين آهي؛ ۽ ٽيون اهو ته هو Involved ۽ Committed ڪيترو آهي. انهيءَ لحاظ کان، اڌ کي ڇڏي، اسانجو ڪوبه ڪهاڻيڪار پهرين ڏاڪي کان اڳتي

نہ وڏي سگهيو آهي (۽ جيڪو وڏيو آهي، سو بہ انهن ڏاڪن تان لهندو چڙهندو نظر اچي ٿو) ان لاءِ جوابدار، گهڻي ڀاڱي، اسانجو ڪهاڻيڪار نہ، پر اسانجي (سنڌ جي) سماجي اوسر آهي. هن گهڻي ڀاڱي وڏيرڪي (Fedral) ۽ ڪيقدر موڙيوند (Copitalist) دور ۾ ان ڪان وڌيڪ جي آس رکڻ بيواجبي ٿيندي. ■ 'نمبر' جون ڪي ڳالهيون، جي نہ آئڙيون: ■ پير صاحب جون Nostalgic ياد گيريون. ■ ڀليجي جي سنڌيءَ ۾ اڙدوءَ بابت Digression. ■ جوٽيجي جو نسيم کي چوڪري سمجهندي ساڙس پرڻجڻ جا خواب لهڻ. ■ نسيم جو انٽرويو، جو سندس گهٽ - ڇاڻائيءَ ۽ شخصي مٿاڇرائيءَ کي پڌري ڪرڻ جي نيت سان ورتل ٿو ڏسجي.

— **خواجہ سليم**، لاڙڪاڻو سنڌ.

■ هونءَ تہ سهڻيءَ جو هر پرچو اعليٰ درجي جو هوندو آهي، پر اوهان جيڪو موالفقن ۽ مخالفن جي انٽرويو جوسلسلو شروع ڪيو آهي، ان لاءِ هزار آفرينون بہ ٿوريون آهن. هڪ تہ انٽرويو جي سوالن جي قابليت ۽ ٻيو وري انهن لفظن جي شايع ڪرڻ جو جگر. آءٌ اوهانجي همت ۽ سرجوشيءَ جو داد نٿو ڏيئي سگهان، ڇو تہ هيءَ ڏاڍا قيمتي دستاويز آهن، جي رڳو، هٿ ڪرڻ ۽ شايع ڪرڻ سيڪنهن جي جاءِ ناهي،خاص ڪري هن زماني ۾. ■ ڀارت وارن جا خط بہ نهايت وڏي اهميت رکن ٿا، سچ پچ تہ اسان وٽ جيڪا حالت آهي ان ۾ اهي شايع ڪرڻ بہ جگر جو ڪم آهي. ■ ڪهاڻيون، مضمون ۽ شعر تہ تعريف ڪرڻ کان مٿي آهن، پر هينئر فاروق سولنگيءَ جي ڪهاڻي 'لوساتيل لڱ' جي نالي سان ڏني آهي، اها ايڏي تہ دکدائڪ آهي جو سچ پچ تہ گهڻائي دفعا پڙهيم ۽ هانو ڀرجي آيم. اچا جيڪي چون ٿا تہ اسان نياڻين کي ڏاڍي آزادي ڏني آهي، انهنکي انهيءَ لباڙ تي شرم اچڻ گهرجي.

— **م. ع. ڏيپلائي**، حيدرآباد

■ نون شاعرن واري حصي (ڊسمبر) ۾ امداد ڀاءُ جي چيل ڳالهہ.... مون بابت.... سي سڀ اکين تي.... ■ مونکي چڱيءَ طرح ياد آهي، مون اوهان سان واعدو ڪيو هوتہ.... تہ مان رهبر ڊائجسٽ

ڪي مواد نہ ڏيندس.... اوھان رهبر ۾ ايندڙ مواد پڙهي، پڪ سان مونکي وعدي خلاف سمجهندا هوندؤ.... توڻي مان ڏوهي آهيان، مون ڇهہ مهينا اڳ رهبر کي ١٠ شعر موڪليا هئا، سي واري سان ڇپجڻ پيا.... ۽ تنهن مان بہ سڄي سال ۾ ٨ شعر ڇپجي چڪا آهن. ڏوهي ان ڪاڻ آهيان، جو ڪين جهليو نہ اٿم.... باقي مون وعدي ڪانپوءِ ڪين پيو ڪو شعر نہ ڏنو آهي.... رهبر وارا شعر ان ڳالهہ جا بہ شاهد هوندا تہ گهڻو وقت اڳ، اهي پٺي هنڌ بہ ڇپجي ويا آهن.... بنان پاڻ وٽائڻ جي.... امداد ڀاءُ جي ڳالهہ پاڻ وٽائڻ واري! منهنجا سائين.... اکين تي.... سندس مهرباني. باقي ترقي پسند گروپ تي ڇوهہ ڇنڊيا اٿم، ان لاءِ ادا سائين عرض ڪريان، تہ مونکي ڪنهنجي نظريات جي ڪا ڄاڻ ناهي.... آهي، پر گهٽي نہ. ان حالت ۾ مان ڪيئن ٿو رهبر ڏانهن اهڙا خط لکان. اوهان خود انصاف ڪريو. ڀلا اوهان آهي خط پڙهائي سگهندا تہ ڪهڙي مهيني اوهان ڏنا آهن .... مون تہ رهبر واري خطن کي چار چار دفعا پڙهي ڏنو آهي .... رهبر جي مواد تي راءِ ڪانسواءِ پيو تہ ڪجهہ ناهي .... گهٽ ۾ گهٽ بنان ڪنهن پروف جي ڳالهہ ڪرڻ، اسان لاءِ تہ موت جو سبب ٿو بڻجي. جن لاءِ آءٌ مياس. ڏکيو تنين ڏوڙ ڇٽي! سو ادا قرب ڪريو .... ايڏو الزام نہ ڏيو. مان سچ پچ وڏي پيڙا پوڳي آهي .... جيڪو ڏک ٿيو اٿم .... تنهن کي اکرن ۾ ڪيئن چٽيان، جو ڏانءُ ڪونهيم. باقي منهنجا ادا سائين، مون ترقي پسند گروپ جي خلاف هڪ اکر بہ نہ لکيو آهي. مان جنهن ڏينهن ائين ڪيو. تنهن ڏينهن، مان چو واٽي تي بيهي پنهنجي وجود کي آڳ لڳائي ڇڏيندس، توهان سان اهو وچن اٿم. امداد سائين کي چئجو. ”آءٌ سندس پير پٽي آهيان....“ مونکي شعر ناهڻ تي (درست ڪرڻ) منيان نہ لڳي هئي .... مون ادا طارق .... اوهانکي امداد جي شان ۾ ڪو غلط لفظ چيو هجي، تہ مان هر سزا لاءِ تيار رهندس .... مان ميڄان تو، مون اوهانکي فقط ايترو چيو تہ منهنجا شعر سڌي لاڏي ناهن تہ ڪٽي نہ ڇپجو. پر ڪنهن کان اصلاح، مان نياڳو آهيان نہ .... پوءِ ان شيءِ کي پنهنجو نہ سمجهندو آهيان.

! اوهان چڱي شئي چيڻ جو واعدو ڪيو هو، ته مان ان ڳالهه
ڪهڙا چوهه چنڊيا يا ميان پائيهر- اوهان سهڻي ۾ شعر نه ڇپيو.
ڏک جي ڳالهه ناهي. ڇو ته ان لائق اڃا نه ٿيو آهيان. پر اوهان
امداد ياءُ جي ناراض رهندا ته اها ڏک جي ڳالهه آهي. ا-بد ته غلط
همي دور ٿي وڃي هوندي ۽ ڪاوڙ به.

— نصير شاد حيدرآباد، سنڌ

ڊسمبر جي سهڻي پڙهيم. ايڊيٽوريل مان صداقت جي بوءِ پئي
چي، پر شايد وري ڪو طوفان به ڪڙو ٿئي! امداد حسينيءَ جي
پياري آهي، ڊائريءَ ۾ انفراديت آهي. شعرن جو حصو ڏاڍو
آهي ۽ خاص ڪري امداد حسينيءَ ڪي شاٻس آهي جو وقت
ڙائي، نون شاعرن کي اتساهه ڏياري، اياز جي ڪوشش ڪري
سياسي انٽرويوز جي شروعات ۾ مون ڪجهه مخالفت
ڪئي هئي، پر هي سلسلو ڏاڍو ڪامياب ويو آهي. شمشير جو
ضمون ڪونه پڙهي سگهيو آهيان. موهن ڪلپنا جا ٻئي خط
گذريل مهيني وارو ۽ هاڻوڪو) ته ساهه ۾ سانڍڻ جهڙا آهن.

— ذور گهلو، دادو.

نومبر جي سهڻيءَ ۾ 'لوساتيل لڱ' ۽ 'اندر ۾ گهاءُ' ڪهاڻيون
مام وڻيون. ڀيڻ سلطانه وقاصي جو به نظم تمام پسند آيو. ڊاڪٽر
الح جو انٽرويو به سٺو هو، مشهور ڪهاڻيڪار موهن ڪلپنا جو
ط پڙهيم. مونکي ساڻس تمام گهڻي همدردي آهي. توهانجا وطن
ءِ جذبا، هڪ ڏينهن ٻري ٻري شعلو پيدا ڪندا، ۽ اها روشني
هانکي رستو ٻڌائيندي.

— گ. عالم، مورو.

اوهان سان ادبي حلقي ۾ جيڪو وهيو واپرايو، اهو ڏاڍو
ڪوئيندڙ هو. 'نسيم نمبر' ڏاڍو ناهوڪو نڪتو.

— هدايت بلوچ، ڪراچي.

موهن ڪلپنا جي خط دل تي جادو ڪري ڇڏيو. دل ۾ اها
هنا اٿم ته موهن کي منهن مقابل ڏسان. موهن ڪلپنا ته
تو ڪري. اڳيون خط پڙهي يار مونکان ته ڳوڙها ٿي ڪونه
. خبر تڏهن پئي، جو سهڻيءَ جا ورق ٿي پاڻيءَ ڦڙن سان خراب

ٿي ويا، بار قرب ڪري، اهڙن اديبن کي ته هٿ گهرائڻ جهڙو ثواب
جو ڪم ڪريو. ■ ذوالفقار راشديءَ کي اهو مقام نه ڏنو ويو
آهي، جنهنجي لائق هو آهي. پر ان هوندي به ڪيرون اوهان لکيو
جو اوهان وقت بوقت ڪيس نروار ڪندا رهيا آهيو.

— قاضي قمر چامشور

■ نومبر جي پرچي ۾ موهن ڪلپنا جو خط پڙهي، سندس قو
پرستي، سندس عظمت کي جهڪي سلام ٿو ڪيان. مان سمجهان
ٿو ته هي خط رجعت پسندن ۽ سندس چاڙتن ۽ سنڌ دشمنن لاءِ هڪ
چماٽ آهي.

— غلام محمد راڄڙ، بوبڪ

■ ڊسمبر جي سهڻيءَ ۾ سائين امداد جي ڪهاڻي 'تن ۾ تونئيز
پرينءَ جي' پڙهي پوري ڪيم ته بي‌اختيار ڪٽ ني نچڻ لڳس.
سائين امداد کي منهنجي پاران سو سو سلام. سائين ڪهاڻي لکڻ
سان ڪلور ڪري ڇڏيو آهي. پاڪن جي پاڪدامني جو بيو رخ
اهڙو ته نيايو اٿس، جو ويجهو هجي ته امداد جي قلم کي نياز ماڻ
نوڙي سجدو ڪريان ها.

— ڊنا ڊاڃي

■ نومبر جو پرچو تمام گهڻو وڻيو. ڪهاڻين ۾ اياز قادري ۽
فاروق سولنگي متاثر ڪيو. الطاف جو سفرنامو به سٺو هو. شعرن
۾ ذوالفقار راشدي، ابراهيم منشي، ثريا سنڌي، قربان جعفري ج
شعر سٺا هئا. ڊاڪٽر صالح جو انٽرويو به وڻيو. موهن ڪلپنا پارت
جي سنڌي هندن جو سٺو اظهار ڪيو آهي. ڪيس ٻڌايو ته اسانجو
نئون نسل اوهان لاءِ آتو آهي.

— شاهد، حيدرآباد

■ نومبر جي سهڻي ۽ نسيم ڪرل نمبر شوق سان پورو ڪيم. ڪرل
نمبر بهترين رهيو، ليڪن ايترو سٺو مواد ڏيڻ ۾ بلڪل ناڪامياب
ٿيا آهيو. نومبر جي سهڻي خاص نه آهي. الطاف جو ورتل انٽرويو
چڱو معلوماتي رهيو. هن پرچي لاءِ شڪايت ته سرس هئي، پر
موهن ڪلپنا جو خط ڏسي، سڀئي شڪايتون وسري ويون.

— جانب سنڌي، بنگل ديرو

سهڻيءَ جو 'نسيم کرل نمبر' پڙهي پورو ڪيو اٿم. ادل ٽائيٽل ڪور تي نسيم جي تصوير جنڊڙي ڪان پياري سنڌڙيءَ جي فنڪار فتاح جو شاندار ماڊرن آرٽ آهي. جيتوڻيڪ هن پرچي کي سينگارڻ ۽ سنوارڻ ۾ ڪا ڪوتاهي ڪين ڪئي اٿو، پر پوءِ به ڪٿي ڪٿي پروفن جون ڪجهه غلطيون رهجي ويون آهن، شايد ڪم جي گهڻائي ۽ مصروفيتن جي وڌي وڃڻ سبب. سچڻ مرده پرستن تي اوهانجي بي چوٽ 'نسيم نمبر' آهي. هن کان اڳ سهڻيءَ جو 'جليل نمبر' به پنهنجي جاءِ تي لاجواب شئي هئي، پر هيءُ 'نسيم نمبر' به واڪاڻ جوڳو آهي، جنهن لاءِ اوهانکي واڌايون. خاص ڳالهه ته جليل نمبر ۾ تصوير جو هڪ رخ ڏيکاريو ويو هو، پر نسيم نمبر اُن کان مختلف آهي، هن ۾ يڪ طرفا مضمون ناهن، پر تصوير جا ٻئي رخ ڏيکاريا ويا آهن– تنقيد به، ته تعريف به. طارق، اهي نسيم جا نصيب چئجن جو سنڌس فن ۽ زندگيءَ بابت چوٽيءَ جي اديبن ۽ شاعرن، من ۾ محبت پائي رندا روڙيا آهن– 'پنهنجي طرفان....' هميشه جيان هن ڀيري به 'سچ جو مچ' آهي. ڪاش، همراه انهيءَ تي ٿڌيءَ دل سان سوچين، ويچارين ۽ ڪجهه سبق حاصل ڪن. مضمونن ۾ هونءَ ته سڀني پنهنجو پاڻ ملهايو آهي، پر مونکي مولانا گرامي، ڊاڪٽر الانا، پير حسام الدين، اياز قادري، شمشيرالحيدري، امداد حسيني، حميد سنڌي ۽ غلام نبي مغل جا ليک وڌيڪ وڻيا. جن ۾ سنڌي افسانوي ادب، نسيم کرل، سنڌس زندگي، فن ۽ ڪهاڻيءَ جي ٽيڪنڪ متعلق معياري ۽ معلوماتي مواد مليو ٿو. تنقيدي مضمونن ۾ سنڌ جي مڃيل دانشور، پارکو ۽ اديب رسول بخش پليجي، نئين نسل جي نمائنده شاعر امداد حسيني ۽ نئين شاعر سرفراز راڄڙ جا ليک اچي وڃن ٿا. پليجي جهڙي ادبي شخصيت کي گهربو هئو ته، جڏهن نسيم کرل تي (ڪٿي دوستن جي زور تي) قلم کنيو هئائين ته، انهيءَ جي چڱي طرح، چنڊ ڇاڻ ڪري ها. (ته، نسيم جي ڪهاڻين ۾ ڪهڙيون لڳايون ۽ چڱايون آهن!) باقي ائين تڪڙ ۾ 'ڀهريون پنڙ' رکي ڪٿي جند ڇڏائي اٿئين سا مناسب ڪانهي. هينئر سنڌس ليک اڻپورو ۽ مونجهاري وارو

آهي. جنهنجي وراڻي ۾ڇو؟ ۽ ڪيئن؟ جهڙا سوال ڪر ڪنيو بيٺا
آهن، يعني ڪافي ڳالهيون وضاحت طلب آهن. 'نسيم' لاءِ
شمشير ۽ شوڪت شوري جي راين تي امداد جيڪي رد ڪد ڏنا
آهن سي به لڪ لهن- پر شمشير به پنهنجي مضمون ۾ واه جو سچ
لکيو آهي، 'سچ آهي اٽل، سچ آهي اڃهل.' باقي پنهنجي، شاعراڻي
ٻوليءَ واري ليک جي آخر ۾ پاءُ امداد جيڪو 'اڄ'، 'ڪالهه'
۽ 'سڀاڻي' جو ذڪر ڪيو آهي، انهيءَ طرف نسيم ڪرل ڌيان
ڏري ته سٺو. چاڪاڻ ته، بقول امداد، 'مڪيه سوال آهي.' نئين
شاعر، سرفراز راڄڙ جي مضمون ۾ ڪا نئين ڳالهه ڪانهي، اڄڪلهه
هر نئين اديب کي پراڻي اديب (سوبه ترقي پسند!) کان اهڙيون
شڪايتون آهن، چاڪاڻ ته پراڻا اديب صاحب پنهنجي مٺي تي چڙهيو
ويٺل محسوس ڪندا آهن. ان ڪري نون اديبن مان اهڙي اڏنگي
هلت هلندا آهن. وڏي ڳالهه اها آهي ته اوهان اهو ليک 'نسيم نمبر'
۾ ڇاپي ڇڙ وڏن اديبن جا وکا پڌرا ڪيا آهن. طارق زنده باد!
'انٽرويو' به ڪارائتو ۽ ڄاڻ وارو آهي، جنهن ۾ نه رڳو 'جليل'
۽ 'سراج' کي لوبو ويو آهي، پر 'نسيم ڪرل' کي به ڪسر ڪبن
ڇڏي وئي آهي. جنهن مان صاف ظاهر آهي ته، اوهان وت رک
رکاءُ آهي ئي ڪونه! چوته، اوهان آهيو سچ جا ساٿي. هن
نمبر لاءِ پنهنجي وچن پٽاندڙ 'نسيم' چار ڪهاڻيون ته ڪونه ڏنون،
پر مختلف موضوعن تي لکيل سندس ٻئي ڪهاڻيون پڙهي، طبعيت
خوش ٿي ويئي، ٻنهي ڪهاڻين جي ڪلائيمڪس تي پهچڻ وقت اها
ڳالهه مڃڻي پئي ته، 'پنهنجي نرالي، انوکي ۽ انفرادي انداز ۾
نسيم! واقعي نسيم آهي.' سندس نالي وانگر هنجي هر ڪهاڻيءَ ۾
ٿڌڙي ۽ مٺڙيءَ هير وارو هڳاءُ هوندو آهي. سندس ڪهاڻيون
معاشري لاءِ نهايت افاديت واريون آهن.

—اطهر مڱي دادو سند.

پيار علي الانا

مهڻيءَ ۾ هن انٽرويو سان گڏ نو انٽرويو شايع ٿيا آهن، جن مان
ڇهه سياسي آهن. ڪنهن به انٽرويو وٺڻ لاءِ اسانکي ايڏي جا کوڙ ۽
ڪيائي درپيش نه آئي جيتري پيار علي الانا صاحب جي انٽرويو لاءِ.
هرڊون پيرو اپريل ١٩٧٤ع جي پرچي لاءِ انٽرويو وٺڻو هو، ارشاد
قاضي، الانا صاحب جي P. R. O. امين کان ٽائيم وٺي آيو، ٽائيم تي
جڏهن پهتاسين ته پتو پيو، الانا صاحب کي انٽرويو جي خبر ئي ڪانهي،
امين پنهنجي طرفان ٽائيم ڏئي ڇڏيو هو. اسان گهڻوئي چيو ته:
هاڻ ڏي ڪٿي وقت ڏيو، پر الانا صاحب کي ٻئي هنڌ وڃڻو هو، سو
وقت نه ڏئي سگهيو. ڪجهه ڏينهن ڪانپوءِ ارشاد، الانا صاحب سان
ووبرو مليو ۽ ٻڌائين ته: اسانکي ٽائيم ملڻ ڪانپوءِ انٽرويو نه مليو.
هاڻ معذرت گهريائين ۽ چيائين ته: هاڻ جڏهن به انٽرويو گهرجي،
وانکي فقط هڪڙو ڏينهن اڳ ۾ اطلاع ڏجو، ۽ ڪهڙي قسم جا
سوال پڇندا، اهي به لکي ڏيو. ارشاد، ڏهه ڪن سوال لکي ڏنا.

جنوري جي پرچي لاءِ اٽڪل ٢١ ڪالون مون ڪراچي
ڪيون، مس مس الانا صاحب پاڻ مليو، ٻڌايومانس ته گذريل دفعي
سان سان ڪهڙي ٻچڙائي ٿي هئي، پاڻ وري به معذرت گهرئين ۽
چيائين ته: انٽرويو اوهين وٺڻ اچو، مان امين کي چئي ٿو ڇڏيان،
وقت هو ڏيندو. مون امين کي فون ڪري وقت گهريومانس. چيائين
٢٤ تاريخ مان موڪل تي آهيان، اوهين عيد ڪانپوءِ ٢٧ ڊسمبر تي
چو. ٻنپهرن جو ١١ وڳي، سنڌ اسيمبلي هائوس ۾ سندس آفيس ۾
انٽرويو وٺجو. مان ٢٦ تي ڏي پهچي ويس ۽ فون ڪيو، پر نه
الانا صاحب مليو نه امين. ٢٧ تاريخ صبح کان ئي گهر تي ۽ آفيس
فون ڪيم، پر ڪو به نه مليو. انهيءَ وچ ۾ مون ڪي پنجاهه ڪن
نون الانا صاحب ۽ امين جي گهر تي ڪيون. ٻنپهرن جو ڏيڍ وڳي
سين، الانا جي گهر تي مليو ۽ ٻڌايائين ته الانا صاحب، وزير اعظم ڀٽي

وٽ ويل آهي، اوهين پنهنجو نمبر ڏيو، مان ڪائنس ٽائيم وٺي اوهان
کي ٻڌايان ٿو. مان رات جو ائين وڳي تائين امين جي فون ج
انتظار ڪيو، انهيءَ وچ ۾ وري ٻه درجن کن فونون ڪيم، پر ڪ
به پتو نه پيو. نيٺ رات جو نائين وڳي الانا صاحب پاڻ فون تي
مليو، معذرت گهريائين ۽ ٻڌائين ته هو وري پڻ صاحب وٽ وچ
رهيو آهي، سو مهرباني ڪري سڀاڻي موڪان حيدرآباد ۾ انٽرويو
وٺو، جو مان حيدرآباد وڃي رهيو آهيان.

مان وري حيدرآباد موٽيس، ٻئي ڏينهن امين ڏيڍ وڳي ٻنپهرن
جو ٽائيم ڏنو. مان وقت تي پهتس، پر الانا صاحب پوڻين چئين وڳي
آيو، ۽ ٻڌائين ته مان بيگم نصرت ڀٽو جي فنڪشن ۾ وڃي رهيو
آهيان، مهرباني ڪري اوهين رات جو نائين وڳي اچجو. مان نائين
وڳي ارشاد سان گڏ پهتس، پر الانا صاحب پوڻين ٻارهين وڳي آيو
وري به معذرت گهريائين، ۽ ٻڌائين ته سندس ڊنر آهي، پاڻ اوڏانهن
وڃي رهيو آهي، اوهان سوال ڏئي وڃو، مان پڙهي وٺان، اوهين
صبح جو ائين وڳي مون سان نيرن به ڪريو ۽ انٽرويو به وٺجو.

ٻئي ڏينهن صبح جو ساڍي ائين وڳي وري پهتس، ڪافي
ماڻهو ويٺا هئا، ڪجهه دير ڪانپوءِ مونکي پنهنجي ڪمري ۾ سڏائين
مان ٽيپ رڪارڊ آن ڪري ويٺس ته مونکي پاڻ سان گڏ ڊائيننگ
هال ۾ ناشتي لاءِ وٺي آيو، مون ٻڌايو مان ناشتو ڪري آيو آهيان
پاڻ نيرن ڪندي چيائين، "پڇو سوال." چيم، "ٽيپ رڪارڊ ڪٿي
اچان." چئين، "ٽيپ رڪارڊ ڇڏيو، زباني وٺو." چيم، "هڪ ته
اسين پڻ ڪان ٽيپ تي وٺندا آهيون، ۽ اها ٽيپ محفوظ رکند
آهيون، ٻيو منهنجا ٦٣ سوال آهن!" الانا صاحب رڙڪئي، "گهڻو
وقت لڳندو." چيم، "گهٽ ۾ گهٽ ٻه اڍائي ڪلاڪ." چيائين
"ايترو وقت ته هتي ڪونهي، جو ٻيون ميٽنگون به آهن، هاڻ اوهان
هڪڙي مهرباني ڪريو، اچ ڇڏيو، سڀاڻي شام جو چئين وڳي،
ڪراچيءَ ۾، منهنجي جاءِ تي اچو." مون چيو، "سائين اها ته
زيادتي آهي، پلا وري به انٽرويو نه ملي ته." چيائين، "انٽرويو
ضرور ڏيندس، جيڪڏهن انٽرويو نه ڏيان، ته استعفيٰ ڏيندس."

مان ٻئي ڏينهن شام جو ڇئين وڳي وري ڪراچي ويس، ۽ سندس تمام سهڻي بنگلي تي پهتس، پر پاڻ نه هو. نوڪر اسانکي اسٽيڊي روم ۾ ويهاريو. بنگلو شايد نئون ورتو آهي، اجا سامان ترتيب سان رکيل نه هو. پاڻ فون ڪري چيائين ته: مان ٿوري دير ۾ اچان ٿو.

ڏيڍ ڪلاڪ کن ڪانپوءِ الانا صاحب آيو، چيائين، ”معاف ڪجو، مون اجا پنهنجن جي ماني به نه کاڌي آهي، پر مان فقط وهنجي اچان ٿو.“

۽ پوءِ الانا صاحب وهنجي، ڪپڙا مٽائي اچي ويٺو. چيائين، ”سوال ته ٻڌائجو؟“ چيومان، ”سوال ته ٦٣ آهن، ڪيترا ٻڌايان. سامهون جا ٽي چار ٻڌايانٿو.“ مون به ٽي سوال ٻڌايا، جڏهن سنڌو ديش جو سوال آيو ته الانا صاحب ڇرڪيو ۽ چيائين، ”هي ته ڏکيا سوال آهن.“ سندس P-R-O امين، جيڪو پرسان ئي ويٺو هو، تنهن چيو، ”هي سوال اوهان شيخ اياز کان پڇو.“ مون چيو ”ڇو، شيخ اياز وزير آهي ڇا.“ ته وري چيائين، ”نه.“ پوءِ چيائين، ”جي- ايم- سيد کان پڇو.“ مون چيو، ”ڇو.“ امين چيو، ”انهيءَ ڪري ته هو نيشنلسٽ آهي.“ مون چيو، ”انٽرويو مان الانا صاحب کان وٺان ٿو، تو کان نه.“ امين خاموش ٿي ويو. ۽ الانا صاحب چيو ”وٺو.“

سوال: تازو ولي خان چيو آهي ته سنڌ ۾ سنڌو ديش جي تحريڪ هلي رهي آهي جنهنجي سپورٽ خود پيپلس پارٽي ڪري رهي آهي اوهان انهيءَ ڳالهه جي ترديد ڪئي آهي. ڇا اوهين انهيءَ ڳالهه سان متفق آهيو ته سنڌ ۾، سنڌو ديش لاءِ ڪا به تحريڪ نه هلي رهي آهي.

جواب: ولي خان روز ڪونه ڪو بيان ڏئي ڇڏيندو آهي. سنڌو ديش جي تحريڪ هڪ مٿ (Mith) آهي. جنهنکي ڪجهه ماڻهون، ولي خان جهڙا، اصغر خان جهڙا ائڪسپلائيٽ ڪري رهيا آهن. باقي سنڌو ديش جي تحريڪ سنڌ ۾ آهي ئي نه باقي سنڌ جي ماڻهن کي سنڌ سان محبت آهي ته اها خراب ڳالهه ڪانهي.

سوال: سنڌ جي اڳوڻي وڏي وزير ممتاز ڀٽي صاحب به چيو آهي ته سنڌ ۾، ڪا به سنڌو ديش جي تحريڪ نه پئي هلي. سڀڻيءَ کي انٽرويو ڏيندي عبدالله بلوچ ۽ بجراڻي صاحب به اهائي ڳالهه ڪئي آهي. پر پوين ڏينهن ۾ وزيراعظم ڀٽي سنڌو ديش جي خلاف سخت بيان ڏنا ۽ اهو به چيائين ته: اسان اها تحريڪ چيپاڻي ڇڏي آهي. تحريڪ کي جو چيپاٽيو ويو ته ضرور انهن ۾ ماڻهو هوندا. آهي ڪهڙا ماڻهو هئا، جن کي چيپاٽيو ويو، يا ڪي اهڙا آهن، جنکي گرفتار ڪيو ويو آهي.

جواب: اهو وزيراعظم صاحب جو بيان آهي، وضاحت هو ئي ڪري سگهي ٿو.

سوال: اسين مخالف ڌر جي ليڊرن کان به انٽرويو وٺندا آهيون، اهي چوندا آهن، تازو فريدالحق به چيو آهي ته سنڌو ديش جو نالو، ڀٽو صاحب فقط پنجابين کي ائڪسپلائيٽ ڪرڻ لاءِ وٺي ٿو، ته جيئن هو خوفزده رهن ۽ جيڪڏهن پنجابين ڀٽي صاحب مان هٿ ڪڍيا ته، بنگلا ديش وانگر سنڌو ديش به ٺهي ويندو.

جواب: مون اڳ ۾ چيو ته اها مٿ آهي (سنڌ ديش) مخالف ڌر جا ڪجهه ليڊر انهيءَ ڳالهه کي ڪڻن ٿا، انهيءَ کي ائڪسپلائيٽ ڪري رهيا آهن. پر سنڌوديش جي تحريڪ سنڌ ۾ آهي ئي ڪونه.

سوال: اوهان قيوم ليگ ۾ شامل هئا. ۽ انهيءَ جي ٽڪيٽ تي بيٺا هئا. قيوم ليگ جي منشور ۾ سوشلزم ڪونهي. ته اوهين هاڻ سوشلزم جا حامي ٿي ويا آهيو ڇا.

جواب: سوشلزم جو حامي آءُ هميشه کان آهيان. ١٩٦٨ ۾ جڏهن آءُ ڪراچي چيمبرز آف ڪامرس جو جڏهن صدر هوس، انهيءَ وقت ڪجهه ماڻهو، خاص ڪري ڪراچيءَ جا. آهي مونکي ريڊ پريزيڊنٽ آف ڪامرس چوندا هئا. اسين سدائين کان پروگرسيو رهيا آهيون. والد ۽ والده سدائين سياست ۾ رهيا آهن. شروع کان اسانجي اها سوچ رهي آهي ته اسانجي ملڪ ۾ معاشي حالت صحيح نه آهي.

سوال: اوهان جڏهن شروع کان ئي سوشلزم جا حامي هئا ته پوءِ

وهين قيوم ليگ ۾ چو شامل ٿيا، پيپلز پارٽيءَ ۾ چونه شامل ٿيا.
جواب: ۱۹۳۷ع کان وٺي اسانجي فئملي مسلم ليگ ۾ شامل رهي
هي. انهيءَ ڪري. ۱۹۷۰ع ۾ جڏهن اليڪشن آئي ته مون مسلم ليگ
جي ٽڪيٽ ورتي.
سوال: وزيراعظم ڀٽو جڏهن اقتدار ۾ ڪونه هو ته سدائين خان قيوم
کي گهٽ - وڌ ڳالهائيندو هو. جنهن ڏنهن ۱۷ ۾ جنگ لڳي آهي،
انهيءَ ڏينهن به راولپنڊيءَ ۾ تقرير ڪندي چيائين ته: "مان قيوم
خان جهڙي گندي ماڻهوءَ سان ڪيئن ناهه ڪندس، جنهنجي منهن
۾ بابڙا جي بيگناهه ماڻهن جو رت مکيل آهي،" پوءِ ڀٽي صاحب،
قيوم خان سان ڪيئن ناهه ڪيو.
جواب: ناهه ڪيئن ٿيو. اهو ته وزيراعظم صاحب يا خان قيوم
ٻڌائي سگهندا.
سوال: سنڌ اسيمبليءَ ۾ هڪ نئون ڪرائم بل پيش ٿيو آهي، جنهن
۾ پوليس کنهن به ماڻهوءَ جي خلاف مئجسٽريٽ کان گرفتار ڪرڻ
جي اجازت وٺندي ته انهيءَ ماڻهوءَ جي ائڪٽيويٽز ملڪ لاءِ نقصانڪار
آهن، انهيءَ کي گرفتار ڪرڻ جي اجازت ڏيو، ۽ ڪيس اجازت
ڏئي سگهندي. ۽ پوءِ پوليس کي اختيار آهي ته انهيءَ ماڻهوءَ کي
گهڻي وقت لاءِ چاهي، جيل ۾ رکي سگهي ٿي، ڇا اوهين سمجهو
ٿا ته هي بل هڪ جمهوري ملڪ ۾ لڳڻ گهرجي.
جواب: بل پيش ٿيو آهي، اڃا پاس نه ٿيو آهي. پروبنٽو
آهي. قانون آهي. انهيءَ بل جو مقصد آهي ته جيڪي
ماڻهو نتي ڏوهاري آهن، جيڪي غير قانوني ڪم ڪندا ٿا رهن، ۽
انهن لاءِ سزا گهٽ رکيل آهي، وڏيڪ نتي ملي سگهي، ته حڪومت
جي خلاف ائڪشن وٺي سگهي. جيئن هينئر لياري ۾ شراب
پيئڻ ڪري ڪيترا موت ٿيا. پر اهو بل اڃا پاس نه ٿيو آهي، ايندڙ
سيشن ۾ ايندو. جيڪي به اسيمبليءَ جا ميمبر آهن، آهي انهيءَ تي
بحث ڪندا.
سوال: سوشلزم جا حامي دراصل اسين ترقي پسند اديب آهيون،
ڀٽي صاحب جي اليڪشن ۾ به اسان ترقي پسندن ٻنا ڪنهن لالچ

جي پارٽيءَ جي مدد ڪئي، ڇاڪاڻ ته اسان سوچيو ته هيءَ هڪ سوشلسٽ پارٽي آهي، پر جڏهن هاڻ سوشلسٽ حڪومت آئي آهي ته ادبي ڪانفرنسن جون واڳون وري رجعت پسندن جي هٿن ۾ آهن، جيڪي اڄ به سوشلزم جي خلاف آهن. ۽ اسان ترقي پسند اديبن کي ڪجهه به هٿ حاصل نه ٿيو آهي، هٿ حاصل سان مراد اِها ڪونهي ته ڪارن جون پرمٽون ملن يا پلاٽ ملن. مطلب آهي ته اسانکي اگنور ڪيو ويو آهي. لاڙڪاڻي ۾ ادبي ڪانفرنس ٿي ته اُتي ترقي پسند اديبن کي نظرانداز ڪيو ويو. ڀٽشاهه ۽ سيوهڻ جون ادبي ڪانفرنسون ٿين ته اُتي به اسانکي نظرانداز ڪيو وڃي ٿو، ايستائين جو ترقي پسند اديبن کي دعوت‌ناما تائين به نٿا موڪليا وڃن، انهيءَ جو ڪارڻ.

الانا صاحب ڪجهه سوچ ۾ پئجي ويو. پوءِ چيائين: حقيقت اها آهي ته مونکي خبر به ڪانهي ته ڪهڙا اديب آهن، جنکي ڀٽ شاهه ۾ اگنور ڪيو ويو آهي. باقي مان مثال ڏيان ٿو. هينئر اسين هڪڙو انٽر نيشنل سيمينار ڪرڻ وارا آهيون: سنڌ ٿرو سينچريز (Sind Through Sentenarys). جيڪو مارچ ۾ٿيندو. انهيءَ ۾ جيڪي به اديب آهن ، جنهنجي اسانوٽ لسٽ آهي، انهن سڀني کي اسين دعوت ڏينداسين، ته انهيءَ لاءِ مقالا لکو ۽ پڙهو. انهيءَ ۾ شيخ اياز جو نالو به آهي. رئيس امروهي صاحب جو به نالو آهي.

سوال: ايوب جي ڏينهن ۾ ڀٽ شاهه جي ورسيءَ کي سرڪاري حيثيت حاصل هوندي هئي، ۽ اُتي پيش ٿيندڙ ادبي ڪانفرنس يا موسيقي جو پروگرام سڌوسنئون ريڊيو پاڪستان حيدرآباد تان نشر ٿيندو هو. پر هاڻ اهو چئي سڌو سنئون پروگرام پيش ڪرڻ بند ڪيو ويو آهي ته هي فنڪشن اي ڪلاس ڪونهي، ڇا اها زيادتي ڪانهي . شاهه سائين سنڌي جو عظيم شاعر آهي، دنيا جي وڏي شاعرن مان هڪ آهي ۽ سندس ورسيءَ جي پروگرام کي اي ڪلاس پروگرام جي حيثيت نه ڏجي .

جواب: بلڪل زيادتي آهي. انشاالله هن سال ڪوشش ڪنداسين ته ريڊيو پاڪستان سڌو سنئون اُتان ريلي ڪري. اها خاص منهنجي

ذميداري ٿيندي.

سوال: شاهه سائين سنڌ جو سڀ کان عظيم شاعر آهي، پر سندس ورسيءَ جي موڪل فقط حيدرآباد ضلعي کي ملي ٿي، ڇا شاهه فقط حيدرآباد ضلعي جو شاعر آهي.

جواب: ڇا ڪو اهڙو شاعر آهي، جنهنجي ورسي جي موڪل سڄي صوبي کي ملي ٿي يا سڄي ملڪ کي ملي ٿي.

سوال: اقبال جي موڪل سڄي پاڪستان کي ملي ٿي، پر جڏهن اوير پاڪستان هو ته اتي اها موڪل نه ملندي هئي، جڏهن ڇيو ٿو وڃي ته اقبال قومي شاعر آهي، سڄي پاڪستان جو شاعر آهي، ته پوءِ اولهه پاڪستان ۾ سندس موڪلن ملڻ ۽ اوير ۾ نه ملڻ جو سبب.

جواب: شاهه لطيف جي جيڪا اهميت آهي، سا ڇا فقط موڪل جي ڪري، ريڊيو ۽ ٽي- وي جي پروگرام اچڻ جي ڪري ٿيندي، ائين نه ٿيندي؟ يا انهيءَ سان شاهه ريڪوگنائيز ٿيندو جو حڪومت مڃي ته شاهه سنڌ جو سڀ کان وڏو شاعر آهي.

سوال: سائين ريڪوگنائيز ڪيئن ٿيندو، ائين ئي ٿيندو نه ته سندس ورسيءَ جي موڪل ڪئي وڃي، ريڊيو ۽ ٽي- وي تان ڊئريڪٽ پروگرام اچي. ائين ريڪوگنائيز ٿيندو. اڳ ۾ ته ايوب ۽ هڪ دفعي آيو هو، پوءِ گورنر ايندو هو. پر هاڻ ته ريڊيو ۽ ٽي-وي به اهميت نٿا ڏين، پوءِ ته ريڪوگنائيز نه ٿيو نه.

جواب: ريڊيو ۽ ٽي- وي تان ته پروگرام ايندو، سنڌ حڪومت ڪوشش ڪندي. باقي موڪل ڪرڻ سان اقتصادي نقصان ٿيندو. فئڪٽريون ۽ ڪاروبار بند ٿيندو ته نقصان ٿيندو.

سوال: هر اسڪول ۽ ڪاليج ۾ ڪتابن لاءِ پئسا رکيل هوندا آهن، پر اسان چڱيءَ طرح جانچ ڪرائي آهي ته اڪثر اسڪول ۽ ڪاليج سنڌي ڪتاب نه وٺندا آهن.

جواب: ٽي مهينا اڳ سنڌ حڪومت آرڊر ڪيا آهن، ته جيڪو فنڊ آهي، انهيءَ جي ٽيهه سيڪڙي مان سنڌي ادبي بورڊ جا ڪتاب ورتا وڃن.

سوال: اِهو ته فقط سنڌي ادبي بورڊ لاءِ آهي. سنڌ ۾ پيا به گهڻا ڪتاب ۽ رسالا نڪرن ٿا، جن ۾ صحيح معنيٰ ۾ نئون ادب ۽ سڃاڻست اڏب ڏجي ٿو. ادبي بورڊ تمام سٺا ڪتاب ڪڍيا آهن، پر آهي رڳو ٿورن جا ڪتاب ڇپيندا آهن.

جواب: باقي جيڪو ستر سيڪڙو فنڊ رکيل آهي. انهيءَ لاءِ اسڪول ۽ ڪاليج جي هيڊماسترن کي اختيار آهي ته جيڪي ڪتاب وڻين، سي وٺن، اسين انهيءَ لاءِ ڪجهه ٿا ڪري سگهون.

سوال: سنڌيءَ ۾ ٻارن لاءِ فقط هڪڙو رسالو 'گل ڦل' نڪرندو آهي، جيڪو سنڌي ادبي بورڊ ڪڍندي آهي. اردوءَ ۾ ٻارن لاءِ تمام گهڻا رسالا نڪرن ٿا. پر پنجاب ٽيڪسٽ بڪ بورڊ به ٻارن لاءِ اردوءَ ۾ رسالو ڪڍيو آهي. ته ڇا اهو بهتر ڪونهي ته سنڌ ٽيڪسٽ بڪ بورڊ به ٻارن لاءِ سنڌيءَ ۾ رسالو ڪڍي. ٻار ننڍي هوندي سنڌي ادب نه پڙهندا ته وڏي هوندي انهن کي ڪيئن شوق ٿيندو.

جواب: ڏاڍي سٺي صلاح آهي. سنڌ ٽيڪسٽ بڪ بورڊ کي آءٌ لکندس ته هو سنڌيءَ ۾ ٻارن لاءِ رسالو ڪڍن.

سوال: پاڪستان سينٽر، خاص ڪري ڪراچيءَ ۾، جيڪي فنڪشن ٿين ٿا، اُنهن ۾ سنڌي فنڪشن گهٽ هوندا آهن، سنڌي اديبن سان گڏجاڻيون به گهٽ هونديون آهن، ڇو ته سنڌي پروگرامن لاءِ ڪا ڪوٽا مقرر ڪيو.

جواب: ڪوٽا جو سوال ڪونهي. باقي اُنهن جو ڪم آهي ته سنڌ ۾ جيڪي علما رهن ٿا، جيڪي ماهر هجن انهن کي سڏيو وڃي. پير علي محمد راشدي سڄي پاڪستان جي، پاڪستان سينٽر جو هيڊ آهي، سو انهيءَ کي لکو يا پير صاحب کان انٽرويو وٺو.

سوال: مسجدن ۾ ته مولوي صاحب کليءَ طرح مودودي جماعت جي پروپئگنڊا ڪندا آهن. تازو حج جي عيد جي نماز پڙهن، مان جنهن مسجد ۾ ويس، اُتي جي مولوي صاحب به اها صلاح ڏني ته ڪاوُن جماعت اسلامي کي ڏيو. پر حيدرآباد جي ڪن اسڪولن، ڪاليجن ۽ يونيورسٽيءَ جا ڪي، هيڊ ماستر، پرنسپال يا وڏا عهديدار مودودي

ماعت جي پرچار ڪري رهيا، انهن ادارن ۾ ڪنهن به جماعت
-ي ۽ وپئگنبڊا نه هئڻ گهرجي، اوهان انهيءَ جي روڪ لاءِ ڇا
يو آهي.
واب: حڪومت ڪوشش ڪري رهي آهي ته انهن ادارن ۾
تاد سياست ڪان بلڪل الڳ رهن. ها، اليڪشن ۾ سياسي طرح
نهنڪي وٽي ووٽ ڏين. پر تعليمي ادارن ۾ ڪنهن به جماعت جي
وپئگنبڊا، ادارن جا واسطيدار ڪن ٿا ته اسين جلدي ئي انهن جي خلاف
-ر ڪنداسين. ۽ اهڙا مثال به اسانجي سامهون آيا آهن. ۽ اسين جلد
هن جي خلاف قدم کڻڻ وارا آهيون.
وال: اوهانجي خيال ۾ اسلامي سوشلزم ۽ سوشلزم ۾ ڪهڙو
ق آهي.
نا صاحب ڪافي دير سوچ ۾ رهيو، پوءِ چيائين: **اسلامي سوشلزم**
و مقصد آهي، جيترقدر مان سمجهي سگهيو آهيان، پين جن
ڪن ۾ سوشلزم آهي، اتي مذهب جوڪو رول ڪونهي. پر اسين
اهيون ٿا ته هتي مذهب هجي، قراني احڪامن تي عمل ڪجي.
هنڪري ئي....
وال: مصر ۽ لبيا به اسلامي ملڪ آهي، اتي به سوشلزم آهي، پوءِ
هن ڇو اسلامي سوشلزم جونالو نه ڏنو، ۽ هتي اسلامي سوشلزم جو
لو ڇو ڏنو ويو.
جواب: انهيءَ جو جواب ته اهي ملڪ ڏئي سگهن ٿا.
وال: اوهانجي پاران ڪجهه ڏينهن اڳ بيان آيو هو ته ڪاليجن
جلدي سميسٽرسسٽم جاري ڪيو ويندو. انهيءَ جي خلاف ڪراچيءَ
مهاجرن هنگاما ڪيا. هاڻ پڌجي پيو ته اهو سسٽم في الحال ملتوي
ويو، ڇا اها ڳالهه صحيح آهي.
واب: اها ڳالهه نه چئي ويئي هئي ته: اسين جلد شروع ڪريون
. چيو اسان اهو ته سميسٽرسسٽم سان تعليم جو معيار بلند ٿئي ٿو يا نه.
هيءَ لاءِ سيمينار آرگنائيز ڪيو ويو، جنهن ۾ ڪافي تعليم جا ماهر شريڪ
يا هئا. انهن جو رايو اهو هو ته اهو سسٽم سٺو آهي، پر آهستي
هستي. هاڻي حڪومت ڪميٽي ويهاري آهي، هو جائزو وٺي

رهيا آهن، نہ آهستي آهستي ڪيترن سالن ۾، ڪهڙن مرحلن ۾ هن سسٽم کي نافذ ڪري سگهجي ٿو.
سوال: ايسو فرٽلائيزر ڪمپني، ڏهرڪي ۾ ٻہ اسڪول آهن، هڪڙو آفيسرن جي ٻارن لاءِ ۽ ٻيو مزورن جي ٻارن لاءِ. ٻئي اسڪول کي ممتاز ڀٽي صاحب جي ڏينهن ۾ نيشنلائيز ڪيو ويو هو، پر ممتاز صاحب ڪانپوءِ اوهان جي ڏينهن ۾ ڊي نيشنلائيز ڪيو ويو. انهيءَ جي خلاف گهڻين اخبارن بہ لکيو، سنڌ اسيمبليءَ ۾ بہ سوال اٿاريو ويو هو، انهيءَ جو ڪارڻ ڪهڙو آهي.
جواب: ڊي نيشنلائيز بہ ممتاز ڀٽي صاحب جي ڏينهن ۾ ٿيو هو، جڏهن اوستو صاحب وزير تعليم هو.
سوال: اوهان نہ ڪيو آهي.
جواب: نہ.
سوال: آخر انهيءَ اسڪول کي ڊي نيشنلائيز ڇو ڪيو ويو.
جواب: اهو اسڪول آگسٽ ١٩٧٣ع ۾ ڊي نيشنلائيزڊ ٿيو آهي، ۽ جتوئي صاحب جي حڪومت جنوري ١٩٧٤ع ۾ نهي آهي، اهو اسڪول ايسو فرٽيلائيزر جي پراپرٽي تي ٺهيل آهي ۽ فقط ايسو فئڪٽري جي ورڪرز جي ٻارن لاءِ آهي. تنهنڪري حڪومت بهتر سمجهيو تہ ايسوانهيءَ اسڪول کي پاڻ هلائي. استادن کي پگهار ۽ رهائش بہ فئڪٽريءَ جي ذمي آهي۽اهي گهڻو خرچ ڪري رهيا آهن، حڪومت جي بنسبت. پر گورنمينٽ هينئر انهيءَ لاءِ هڪڙو بورڊ ٺاهيو آهي، جنهن ۾ پنج ميمبر حڪومت جا ۽ چار ميمبر فئڪٽريءَ جا آهن. انهيءَ ڪانپوءِ اسانوٽ ڪابہ شڪايت نہ آئي آهي.
سوال: مزورن واري اسڪول ۾ ١٠٠ شاگرد آهن، ۽ ڪل استاد چار آهن. پر آفيسرن جي ٻارن واري اسڪول ۾ شاگرد ٤٠ ۽ استاد ١٤، ۽ انهن چوڏهن مان ١٣ پنجاب مان آيل آهن، هڪڙو سنڌ جو مهاجر آهي، انهن کي ارڙهن سؤن کان اڍائي هزار تائين پگهار ملندو آهي، ڇا سنڌ ۾ ڪو بہ قابل استاد ڪونهي، جو پنجاب مان استاد گهرايا ويا آهن، ڇا اها سنڌ ٻين سان زيادتي ڪانهي.

جواب: تيرھن استاد پنجاب مان آيا آھن، مونکي انھيءَ جي خبر نہ ھئي. ھاڻ بورڊ ٺاھيو ويو آھي، جنھن ۾ گورنمينٽ پاران ميمبر مقرر ڪيا ويا آھن. بورڊ وٽ اھڙي شڪايت آئي، تہ مونکي يقين آھي تہ انھيءَ جو تدارڪ ڪيو ويندو.

سوال: گذريل سھڻيءَ ۾ اسان مائي ڀاڳيءَ لاءِ لکيو ھو تہ ڪيس وظيفو ڏنو وڃي، اسانکي خوشي آھي تہ اوھان سنڌ سرڪار طرفان تي سؤ رپيا ڪيس وظيفو ڏنو، جيئن تہ مائي ڀاڳيءَ کي فالج آھي تنھنڪري سندس علاج بہ سنڌ سرڪار کي ڪرائڻ گھرجي.

جواب: اوھان صحيح چيو آھي، پر اھو ڪم اسان اڳ ۾ ئي ڪري ڇڏيو آھي، مون ميرپور ۾ سندس حالت ڏسي کيس اچڻ لاءِ چيو، پر ھاڻ نہ آئي، پوءِ جيڪب آباد ۾ ڏنو مانس، تہ وري چيومانس تہ تون ڪراچي اچ تہ حڪومت جي طرفان تنھنجو علاج ٿئي، ھاڻ واعدو ڪيائين تہ عيد ڪانپوءِ ايندس. رمضان جي عيد ڪانپوءِ ڪراچي آئي ھئي. سول اسپتال ۾ V.I.P ڪمرو مائي ڀاڳيءَ لاءِ ريزور ڪيو ويو ھو. جيڪي بہ Best ڊاڪٽر ڪراچيءَ ۾ ھئا، تن مائي ڀاڳيءَ کي ڏنو، ۽ علاج ڪيو، مھانگين ۾ مھانگيون دوائون سو مفت ۾، سنڌ حڪومت مائي ڀاڳيءَ کي ڏنيون. ۽ ڇھہ ھفتا V.I.P روم ۾ مائي ڀاڳيءَ جو علاج ٿيو. انھيءَ تي گھٽ ۾ گھٽ سنڌ حڪومت ڇھہ ھزار رپيا خرچ ڪيا آھن. انھن ڇھن ھفتن ۾ مان چار دفعا مائي ڀاڳيءَ وٽ ويس. نہ فقط مان، پر منھنجي وائف ۽ مدر بہ ويون ھيون. عيد تي چيائين تہ آءٌ ڳوٺ وڃان ٿي، عيد ڪانپوءِ ايندس، جنھنجي ڊاڪٽرن اجازت ڏني. ۽ ھاڻ سندس حالت پھرين جي ڀيٽ ۾ ڪافي چڱي آھي. انھيءَ کان علاوہ بہ مان ھڪڙو واقعو ٻڌايان ٿو، مان جيڪب آباد جي نمائش ۾ ويل ھوس، آتي ھڪڙي اسٽال تي، پلاسٽر آف پيرس جو ٺھيل بت ڏٺم، پڇيم تہ: ڪنھن ٺاھيو آھي تہ خبر پئي ھڪڙي ڇوڪري ٺاھيو آھي. مون کيس گھرايو ۽ پڇيم تہ ڇا ڪندو آھين، ٻڌايئين تہ مان پڪوڙا وڪڻندو آھيان. چيومانس: مان تنھنجي ڪھڙي مدد ڪريان. چيائين: مان اسڪول ۾ پڙھندو ھوس، مونکي ڪڏھن ڇڏيو اٿن،

مونکي فقط پٽيوالي گهرجي، مون ڊسٽرڪٽ ايجوڪيشن آفيسر
کي سڏي چيو ته هنکي يڪدم پٽيوالي جو آرڊر ڏيو. ۽ چوکري
کي مون چيو ته توکي هر مهيني حڪومت جي پاران سؤ رپيا به
ملندا. مان ڪراچي موٽي آيس، پر مطمئن نه هوس، ڇيم هنکي
ڪراچي گهرايان. سنڌي آهي، نوجوان آهي، سو ڊي-سي کي
لکيم ته هن سان گڏجو، جيڪڏهن هو تيار آهي ته هنکي نوڪري
به ملندي، ڪوشش ڪندس ته رهڻ لاءِ ڪواٽر به مليس، سؤ رپيو
وظيفو به ملندو ۽ هتي آرٽ ڪائونسل ۾ ڪلاس هلندا آهن، انهيءَ
۾ به آڻ هنکي مفت داخلا ڏياريندس. انهيءَ کان علاوه فقير عبدالغفور
کي به حڪومت سنڌ جي پاران تي سؤ رپيا هر مهيني ڏنا ويندا آهن.

سوال: اها ته ڏاڍي سني ڳالهه آهي، انهيءَ کان علاوه به ڪافي
بزرگ اديب ۽ شاعر آهي، پر انهن کي، انهن جي شان مطابق وظيفو
نٿو ڏنو وڃي، جيئن عبدالڪريم گدائي آهي، مولائي شيدائي آهي،
۽ سنڌ جو هڪڙو تمام سٺو فنڪار فتاح آهي، هڪ ائڪسيڊنٽ
۾ سندس ٽنگ وڍجي پئي، هو معذور آهي، حڪومت کي گهرجي
ته سندس علاج پنهنجي خرچ تي ڪرائي.

جواب: حڪومت ڪوشش ڪندي انهن جي علاج لاءِ.

سوال: ٿر ۾ گهرو هنر تمام گهڻا تين ٿا، پر ڪاريگر کي نصيب
ڪجهه ڪونه ٿئي، چاڪاڻ سيٺ وٺيو، وڪڻي پاڻ، انهيءَ جي
بچائڻ لاءِ يا انهيءَ هنر کي وڌائڻ لاءِ حڪومت جي پاڻ ٿر جي
هنرن لاءِ ڪو ڊسپلي سينٽر ڇو نٿو قائم ڪيو وڃي.

جواب: ڊسپلي سينٽر ميرپور خاص ۾ قائم ڪيو وڃي پيو، ٿر جي
هنر جو شمار نه فقط پاڪستان ۾، بلڪ دنيا جي بهترين هنرن ۾
شمار ٿئي ٿو. ٿر ۾ عورتون جيڪو سوئي جو ڪم ڪن ٿيون،
انهن ۾، انهن کي به تي تڪليفون ٿين ٿيون، هڪ ته ڌاڳن جو
رنگ ڪچو ٿئي ٿو، ۽ ڪپڙو سٺو نه هوندو آهي. مون ته ٿرپارڪر
جي ڊي-سيءَ کي چيو آهي ته: گورنمنٽ قرض ڏيڻ لاءِ تيار آهي
يا بينڪ کان سهولت وٺرائي ڏيڻ لاءِ تيار آهي، ڪجهه قرض وٺي
ڌاڳو خريد ڪن يا ٻاهران گهرائن ته حڪومت انهن کي لائسنس

ڏيندي. اهي ٽري هنر مند جيڪا به مدد گهرندا، ثقافتي وزارت اها مدد ڏيڻ لاءِ تيار آهي.

سوال: مٺيءَ جي ماڻهن جي زماني کان گهر هئي ته اتي ڪاليج قائم ڪيو وڃي، ڪئي دفعا ڪاليج منظور به ٿيا، پر ڪڏهن عمر ڪوٽ ۾، ڪڏهن ٽنڊو جان محمد ته ڪڏهن سجاول ۾ کليو، هاڻ مس مس ڪاليج کليو ته اهو فقط آرٽس ڪاليج آهي، حالانڪ انهن جي وڏيڪ گهر سائنس ڪاليج لاءِ هئي، لياقت ميڊيڪل ڪاليج، يا سنڌ يونيورسٽيءَ جي انجنيرنگ ڪاليج ۾ مٺيءَ جا شاگرد گهٽا آهن، ته پوءِ مٺيءَ ۾ سائنس ڪاليج ڇو نٿو کوليو وڃي.

جواب: اسين چاهيون ٿا ته سائنس ڪاليج وڌيڪ کلن ۽ آرٽس گهٽ. جيڪڏهن سائنس ڪاليج جي گهر آهي ته اسين سائينس ڪاليج ضرور کوليندا سين.

سوال: سنڌين جي ايڏي گهر ڪانپوءِ به ڪراچي ٽي-ويءَ تان اڌ ڪلاڪ جو پروگرام وڌايو نٿو وڃي، نه ئي ڪراچي ريڊيو تان سنڌي پروگرام وڌايو ٿو وڃي، انهيءَ جو ڪارڻ.

جواب: ١٩٦٨ ۾ جڏهن ڪراچي ٽي-وي شروع ٿي، ته ايڊوائزري ڪميٽيءَ جو ميمبر مان به هوس. مون رٿ ڏني ته ڪراچي ٽي-وي تان سنڌيءَ ۾ به پنج ڏهه منٽ جو پروگرام پيش ٿيڻ گهرجي، پر ٻين ميمبرن ۽ ٽي-وي وارن مخالفت ڪئي ته ائين ٿي نٿو سگهي. سنڌين جي طرفان اها گهر وڌي ويئي مون وٽ به خط اچڻ لڳا، جتوئي صاحب وٽ به، پوءِ جتوئي صاحب جي قيادت ۾ سنڌي پروگرام وڌائڻ جي گهر ڪئي ويئي. مولانا ڪوثر نيازي، جيڪو انهن ڏينهن ۾ مرڪزي وزير اطلاعات هو، تنهن وٽ اڌ ڪلاڪ [illegible] هلي، ڊائريڪٽر جنرل ٽي-وي، ريڊيو، سيڪريٽري انفارميشن، جتوئي ۽ مان هئاسين. مون ڪيس پيش ڪيو ۽ نيازي

صاحب اڌ ڪلاڪ پروگرام وڌائڻ لاءِ حڪم ڏنو. اسان اهو به چيو ته سنڌي پروگرام فقط سنڌي اديب ۽ آرٽسٽ پيش ڪن، ڇو ته غير سنڌين جا اُچار غلط آهن. نيازي صاحب انهيءَ ڳالهه لاءِ به حڪم ڏنو. مونکي ناهي خبر ته انهيءَ تي عمل ٿي رهيو آهي يا نه. اسان ته ايترو به چيو تہ لاهور، پنڊي، پشاور ۽ ڪوئٽا جي ٽي - وي اسٽيشنن تي به سنڌين لاءِ نوڪرين جي ڪوٽا رکي وڃي، ڇاڪاڻ ته ١٩ سيڪڙو ڪوٽا سنڌين لاءِ رکيل آهي.

سوال: سائين هاڻ عرض اهو آهي ته انهيءَ اڌ ڪلاڪ جي پروگرام ۾ به ڪڏهن غير سنڌين ڪان ڊراما ٿا لکرائين، ڪڏهن ايمي مينوالا جا ناچ ڏيکارين، ڪڏهن غير سنڌين ڪان گانا ڳارائين، هڪڙو ته سنڌي پروگرام لاءِ وقت گهٽ، تنهن ۾ به سنڌين سان اهو ناحق.

جواب: مونوٽ جيڪڏهن ڪا شڪايت آئي ته مان يڪدم وڏي وزير جي معرفت مرڪزي اطلاعات جي ڪاتي کي لکندس.

سوال: هڪڙي شڪايت ته منهنجي ٿي سمجهو، مان سنڌي رسالو ڪيان ٿو، سنڌين لاءِ ڪم ڪري رهيو آهيان.

الانا صاحب ڪلي چيو: اها پهرين شڪايت آهي.

سوال: اردو کي قومي ٻولي ڪرڻ سان ڇا صوبائي ٻولين کي نقصان نه رسيو آهي.

جواب: هر ملڪ ۾ قوم هڪڙي هوندي آهي. اسين پاڪستاني آهيون، ملڪ هڪڙو آهي، ۽ ملڪ ۾ الڳ صوبا آهن، جنکي پنهنجيون زبانون آهن. قومي زبان ته هڪ آهي ـ اردو.

سوال: پاڙيسري ملڪ ڀارت ۾ ڪئين قومي زبانون آهن، ڀارت ۾ سنڌ صوبو ڪونهي، پر سنڌي قومي زبان آهي. مليشيا ۾ چار قومي زبانون آهن، پوءِ ڇو پاڪستان ۾ وڏيڪ قومي زبانون ٿيون هلي سگهن ڇا اهو بهتر نه هوته اردوءَ کي فقط رابطي جي زبان رکيو وڃي ها، باقي صوبن جي زبانن کي قومي زبانن جو درجو ملي ها.

جواب: ٻنهي ملڪن ۾ ڇا ٿي رهيو آهي، انهيءَ سان اسانجو واسطو ناهي، ڀارت ۾ الڳ آئين، مليشيا ۾ الڳ هوندو. اسان کي پنهنجي ملڪ سان واسطو آهي.

سوال: ڇا اوهان اها ڳالهه مڃو ٿا ته اسان وٽ مختلف ثقافتون ۽ مختلف تهذيبون آهن، ۽ هر قوم کي پنهنجي تهذيب ۽ ثقافت هوندي آهي.

جواب: ملڪ جي اندر به، مختلف صوبن ۾، مختلف ثقافتون هونديون آهن. انهيءَ جو اهو مطلب ته ڪونهي ته اسانجي ملڪ ۾ مختلف قومون آهن.

سوال: حڪومت جي طرفان هن سال هڪڙو وڏو سيمينار ملهايو پيو وڃي - سنڌ ٿرو سينچريز انهيءَ کان اڳ موهن جو دڙو ۾ به هڪڙو سيمينار ٿيو هو، جنهن ۾ ٻاهرين ملڪن مان به ماڻهو آيا هئا ۽ ڀٽو صاحب به آيو هو، ۽ موهن جو دڙو کي بچائڻ جي ڪوشش تي زور ڏنو ويو هو، پر سهڻيءَ کي انٽرويو ڏيندي شاهه فريد الحق چيو ته اسين سنڌ ۾ موهن جي دڙي جي تهذيب نه هلڻ ڏينداسين. اوهانجو انهيءَ متعلق ڇا خيال آهي.

جواب: موهن جو دڙو جي تهذيب دنيا جي پراڻين تهذيبن مان هڪ آهي. جيڪڏهن موهن جو دڙو يورپ يا آمريڪا ۾ هجي ها ته اسان کان وڌيڪ اهميت ملي ها. مصر اسلامي ملڪ آهي، پر اهي به پنهنجي پراڻي تهذيب تي فخر ڪن ٿا، اهڙيءَ ريت اسين به موهن جو دڙو جي تهذيب کي دنيا جي آڏو پيش ڪرڻ گهرون ٿا. تاريخ اهڙي شئي ته ڪانهي، جنهنکي وساري ڇڏجي.

سوال: موجوده سنڌ حڪومت ڪراچي جي انهن سڀني شاگردن ۽ ماڻهن کي آزاد ڪري ڇڏيو ۽ ڪيس واپس وٺي ڇڏيا، جن ٻولي وارا هنگاما ڪيا هئا. بنگلاديش نامنظور واري تحريڪ ۾ هنگاما ڪياڻون، قاديانين جي خلاف هلايل تحريڪ ۾ گوڙ گهمسان ڪيو. انهن سڀني کي ته آزاد ڪيو ويو آهي، پر سنڌ يونيورسٽيءَ مان رسٽيڪيٽ ٿيل شاگردن جا رسٽيڪيشن آرڊر واپس نه ورتا ويا آهن، نه ئي انهن جا ڪيس واپس ورتا ويا آهن. انهيءَ کان علاوه ڏهن پندرهن اديبن تي به ڪيس هلي رهيا آهن، ۽ جن تي ڪيس هلي رهيا آهن، تن ۾ اسانجو هڪڙو بزرگ اديب ع - ق - شيخ آهي، مشهور فنڪار فتاح آهي، جيڪو ٽنگ کان معذور آهي، انهن تي

ڪيس هلن پيا، ڪيس ڇا تا هلن، فقط شنوايون ٿين ٿيون، هڪ تاريخ ڪانپوءِ ٻي تاريخ. تہ اها ڳالهہ ڇا نہ ٿيندي تہ فضا کي سازگار ڪرڻ لاءِ اهي مڙئي ڪيس واپس ورتا وڃن.

جواب: منهنجي علم ۾ ڪونهي تہ سنڌ جي ڪنهن فنڪار ۽ اديب تي ڪو سياسي نوعيت جو ڪيس هاڻي رهيو آهي. منهنجي ڌيان تي آندا ويندا تہ مان آهي چيف منسٽر وٽ کڻي ويندس ۽ انهن ساڻ انهيءَ باري ۾ ڳالهائيندس. باقي جيڪي شاگرد آهن، انهن جي خلاف ڪرمنل چارجز آهن.

سوال: اديبن تي ڪيس جيڪي آهن، اهي غيرسنڌي سي-آءِ-ڊي جي چوڻ تي ڪيل آهن. اهي خونن يا چورين جاتہ ڪونهن، گهٽي ۾ گهٽو حڪومت تي تنقيد ڪيل هوندي تہ فلاڻو ڇگو ڪم نہ ٿيو آهي، يا فلاڻو ڪم نہ ٿيڻ گهرجي ها. پلا اوهان انهيءَ ڳالهہ جا قائل آهيو تہ اسانوٽ جمهوريت آهي، مڪمل طرح.

جواب: واقعي مڪمل آهي.

سوال: ۽ صحافت کي بہ آزادي آهي.

جواب: بلڪل آهي.

سوال: مان، هڪ رسالي جو ايڊيٽر آهيان، مونتي هن وقت بہ ڪيس هلي رهيا آهن، هڪ مهينو ارڙهن ڏينهن جيل ڪاٽي ضمانت تي آزاد ٿيو آهيان. هن وقت اسانجي گهٽ ۾ گهٽ اٺ رسالن ۽ ڪتابي سلسلن تي ڪيس هلي رهيا آهن، سهڻي، مليرِ، تحريڪ هوشو، ڪبڏارو، اڳتي قدم، پيغام وغيره. هر ملڪ ۾ اديب آزادي سان تنقيد ڪندا آهن. جيڏي مهل لکڻ جي آزادي آهي، جمهوريت آهي، تہ پوءِ سنڌين سان اها مصيبت ڇو آهي.

جواب: آزادي ضرور آهي، پر آهي اهڙو نہ لکن جنهن سان جي سلامتي کي خطرو ٿئي، يا جيڪو ٻين ماڻهن لاءِ نقصانڪار ثابت ٿئي. اتي جيڪڏهن ڪنهن تي اهڙا ڪيس ٿيا آهن، تہ پ... منسٽر صاحب، جو جيڪو هوم ڊپارٽمينٽ جو هيڊ آهي، انهيءَ نظر ۾ اچڻ گهرجن، اوهين وفد ٺاهي، انهن سان ملو، يا منهنجي نوٽس ۾ آڻيو.

سوال: سائين مان اوهانکي رسالن جا نالا ٻڌاءِ ڇڪو آهيان، هن وقت اديبن مان ع.ق شيخ، آريسر، محمد صديق ويڙهو، سردار علي شاهه، مان، پليجو، مدد علي سنڌي، فتاح، هادي بخش ۽ ٻين ڪيترن تي ڪيس هلي رهيا آهن. آخر ايترن اديبن ۽ رسالن تي جيڪي ڪيس هلي رهيا آهن، ته آخر ڪا ته شڪايت انهن ڪي هوندي، آها دور ڇو نه ٿي ڪئي وڃي، پنجابي سي. آءِ. ڊي وارا، جيڪي ڪلهه تائين اوهانجا، ۽ ڀٽي صاحب جا دشمن هئا، آهي اسانجي خلاف رپورٽون ڏيندا آهن.

جواب: بهرحال اوهان ڪيسن جا ذڪر ڪيا آهن، اهي عدالتن ۾ هلي رهيا آهن، انهيءَ ڪري انهن تي مان ڪا راءِ نٿو ڏيئي سگهان.

سوال: مختلف ڪمپنيون، خاص ڪري بينڪون اردو ادب تي هر سال هڪ لک چاليهه هزار کان مٿي انعام ڏينديون آهن، ۽ صوبائي ٻولين جي ادب تي فقط ٻه، ٻه هزار. هاڻ جيئن ته بينڪون قومي ملڪيت ۾ ورتل آهن، هاڻ ته اها زيادتي بند ٿيڻ گهرجي.

جواب: قومي ملڪيت ۾ وڃڻ کان اڳ بينڪون اردو ۽ انگريزي ادب تي ايترو انعام ڏينديون هيون. پر هاڻ بينڪون قومي ملڪيت ۾ ورتيون ويون آهن، تنهنڪري سرڪار کي گهرجي ته صوبن جي ٻولين تي به وڌيڪ انعام ڏنو وڃي.

سوال: ٻارن لاءِ انعام رکيل آهن، جيڪي سال بسال انهنکي بهادري يا ٻين چڱن ڪمن تي ڏنا ويندا آهن. ڇا ڳالهه آهي ته سنڌي ٻارن کي اهي انعام نٿا ملن ڇا سنڌي ٻار بهادر نه آهن.

جواب: سنڌي ٻار حصو نه وٺندا هوندا. اوهان تي فرض آهي ته اوهين سنڌي ٻارن کي همٿايو ته آهي اهڙا ڪم ڪن، جو اهي انعام حاصل ڪن.

سوال: هڪ شڪايت اسانکي عام آهي ته اردو اخبارون ڪينجهر ڍنڍ کي ڪلري لکن ۽ موهن جو دڙو کي موهن جو دارو لکن. خود شاهه فريدالحق به چيو آهي ته: اهاڳالهه نه هئڻ گهرجي. اوهين ثقافت جا وزير آهيو، اوهين اردو اخبارن کي اهڙي هدايت ڇو

ٿيا ڪريو ته صحيح لکن.
جواب: هڪڙي پاسي اوهين چئو ٿا ته اخبارن کي آزادي هجي، ٻئي پاسي چئو ٿا ته اخبارن کي هدايتون ڏيو، ا۽ و ڪيئن ٿيندو. پوءِ جمهوريت ڪيئن رهندي.
سوال: سائين، جمهوريت جو اِهو مقصد ته ڪونهي ته هر ويڙ صحيح ناليءِ کي غلط لکن، اوهين ته فقط اها هدايت ڪندا ته صحيح نالو هيءُ آهي، ائين لکو.
جواب: انهن کي صحيح نالا ٿيا اچي سگهن ته چاتو ڪري سگهجي.
سوال: سائين اِهو ته امتحانن جي ڪاپين تي به لکيل هوندو آهي ته محمد جي اسپيلنگ هي آهي، شيخ جي هي ۽ سيد جي هي. ڏڙو يا ڪينجهر ته اردوءَ ۾ بلڪل لکي سگهجي ٿو.
جواب: اوهانکي خبر آهي لکا ماڻهو ڪراچي چوڻا، پوءِ.
سوال: اوهان ڪجهه وقت اڳ چيو هو ته اوهان ابتدائي تعليم سنڌيءَ ۾ ورتي هئي. ته ڪيستائين اوهان سنڌي پڙهيا هئا.
جواب: پنجن درجن تائين.
سوال: اوهانکي ادب سان چاهه آهي، اوهين پڙهندا آهيو.
جواب: پڙهيو ته ڪافي اٿم، پر ايترو ادب سان چاهه ڪونهي.
سوال: سنڌي موجوده ادب اوهان جي نظر مان گذريو آهي، اوهين پڙهندا آهيو.
جواب: وڌيڪ نه ٿورو.
سوال: ڪو اهڙو سنڌي اديب آهي جنهن اوهانکي متاثر ڪيو.
جواب: ڪافي آهن، جديد شاعر، جيئن شيخ اياز، تنوير عباسي ۽ به چار ٻيا به، پر هينئر نالا ياد نه اٿم.
سوال: سنڌي زبان ۽ ثقافت لاءِ اوهان ڪو ماسترپلان ناهيو آهي.
جواب: سنڌي تعليم کي وڌائڻ لاءِ اسان هتي ڪراچيءَ ۾ ڪافي ڪوشش ڪري رهيا آهيون. پر اسانکي ليڊيز ٽيچرز نه پيون ملن. مان اوهانجي رسالي جي معرفت ٿي سنڌي ليڊيز ٽيچرس کي چوا ٿو ته اوهين مهرباني ڪري ڪراچي اچو، ۽ اچي سنڌي پاڙهيو
سوال: اردو رسالن کي عامجام ڊڪلريشن ملن ٿا، پر سنڌ..